Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№ 2
1998

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ — 75

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ

Тә'сисчи:

Азәрбајҹан Республикасы

Тәһсил Назирлији

1954-чү илдән чыхыр

№ 2 (176) 1998

Әкәр биз 70 иллик тоталитар режим чәрчивәсиндә милли әдәбијјатымызы, мәдәнијјәтимизи, дилимизи, адәт-ән'әнәләримизи горујуб сахлаја билмишиксә, һесаб едирәм, бунлар бөјүк наилијјәтләрдир. Милләт биринчи нөвбәдә бу амилләрә көрә милләтлијини тәсдиг едир, милләт олур вә бир милләт кими таныныр.

Һ. ӘЛИЈЕВ

Баш редактор:
Б. Н. ЈУНУСОВ.

Редаксија һеј'әти:
А. А. АБДУЛЛАЈЕВ
Ә. М. АББАСОВ
Ә. Г. ГУЛИЈЕВ
Б. А. ӘҺМӘДОВ
Г. Ш. КАЗЫМОВ
Х. Г. МӘММӘДОВ
Ш. А. МИКАЈЫЛОВ
Б. Ә. НӘБИЈЕВ
Т. И. ҺАЧЫЈЕВ
Н. Г. ЧӘФӘРОВ
Н. М. ХУДИЈЕВ
Ј. М. СЕЈИДОВ.

Мәс'ул катиб:
Ш. Е. ШАБАНОВ.
Шө'бә редактору:
А. К. МӘММӘДОВ.

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республикасы
... КИТАБХАНАСЫ

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ вә АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

Низами ЧӘФӘРОВ,
филолокија елмләри доктору, профессор.

Азәрбајчан Республикасынын президенти, дүнја мигјаслы ичтимаи-сијаси хадим Һејдәр Әлијевин Азәрбајчан дили гаршысында хидмәтләри барәдә сон илләр бир сыра кифајәт гәдәр сәвијјәли арашдырмалар апарылмышдыр — профессор Низами Худијев, профессор Мүбариз Јусифов, професор Јусиф Сејидов кими көркәмли дилчиләрин монографија, мәгалә вә чыхышларында мөвзунун әсасән ики аспектинә диггәт јетирилмишдир: бунлардан биринчиси Азәрбајчан дилинин инкишафы, дөвләт дили олараг тәкамүлү, сосиал-сијаси нүфузунун јүксәлмәси уғрунда Һ. Әлијевин мүбаризәси, икинчи исә бөјүк шәхсијјәтин өзүнүн дил-үслуб тәчрүбәси, нитг мәдәнијјәтидир... Һаггында сөһбәт кедән арашдырмалар нә гәдәр мүһүм әһәмијјәтә малик олсалар да, шүбһәсиз, Һејдәр Әлијевин Азәрбајчан дили гаршысындакы хидмәтләрини тамамилә әһатә етмәк игтидарында (вә иддиасында) дејилләр. Һәр шејдән әввәл, она көрә ки, мөвзу олдугча кениш, чохтәрәфли вә зәнкиндир; икинчиси, илләр кечдикчә мөвзунун јени-јени саһәләри, әламәтдар чәһәтләри мејдана чыхыр; үчүнчүсү, ана дилинин тәрәггиси үчүн Һ. Әлијевин көрдүјү ишләрин мигјасы, маһијјәти барәдә сабаһкы арашдырычы бугүнкүндән даһа објектив гәнаәтә кәләчәкдир...

Һ. Әлијев Азәрбајчан дөвләтинин рәһбәри олдуғу илк илләрдән ана дилинин сосиал-сијаси, идеоложи проблемләри илә билаваситә мәшғул олмушдур. Вә тарих үчүн о гәдәр дә бөјүк олмајан тәхминән он иллик бир мүддәтдә бөјүк дөвләт хадими, һәгигәтән, тарихи олан ашағыдакы ишләри көрмүшдүр:

— Азәрбајчан дилинин дөвләт дили олмасы Азәрбајчан ССР-ин мүвафиг ганунларында (хүсусилә Әсас Ганунунда — Конститусијасында) өз әксини тапмыш, Москванын е'тиразларына бахмајараг, республикада рус дили илә јанашы, Азәрбајчан дилинин дә рәсмилији тә'мин едилмишдир;

— Азәрбајчан дилли мәктәбин, маарифин инкишафына хүсуси гајғы көстәрилмиш, бир сыра дикәр совет республикаларындан фәргли олараг Азәрбајчанда кәнчлијин ана дилиндә тәһсилинә үстүнлүк верилмишдир;

— Азәрбајчан дилиндә мәтбуатын, елмин тәрәггиси үчүн дөвләт рәһбәрлији әлиндән кәләни етмиш, Азәрбајчанын бөјүк јазычылары өз әсәрләрини, демәк олар ки, јалныз ана дилиндә јазмыш, Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын апарычы мәтбуат органлары — «Азәрбајчан», «Улдуз» журналлары, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети Азәрбајчан дилиндә чыхмышдыр;

— Азәрбајчан дилинин тарихи о замана гәдәр көрүнмәмиш бир ардычыллыгла арашдырылмыш, чохчилдлик «Мүасир Азәрбајчан дили» китаблары јарадылмыш, һәмин чохчилдликләрдән бири — али мәктәбләр үчүн «Мүасир Азәрбајчан дили» дәрслији Азәрбајчан Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүш, беләликлә, ана дилини арашдыран алимләрин әмәји јүксәк гијмәтләндирилмәклә әслиндә ана дилинин нүфузу бир даһа тәсдиг едилмишдир;

— һәм рәсми, һәм дә гејри-рәсми јығынҹагларда, мәчлисләрдә Азәрбајчан дилиндә данышмагдан чәкинмәјән республика рәһбәри практик олараг ана дилинин ичтимаи-сијаси мөвгејинин јүксәлмәсинә билаваситә тә'сир көстәрмиш, башгаларына нүмунә вермишдир вә с.

80-чи илләрин сону, 90-чы илләрин әввәлләриндә Азәрбајчанда да милли азадлыг һәрәкатынын кедишиндә

ана дилинин ичтимаи-сијаси нүфузунун кучләнмәси Һ. Әлијевин вахтилә јүрүтдүјү сијасәтин билаваситә нәтичәси иди. Лакин һәмин илләрдә башга саһәләрдә олдуғу кими, дил гуручулуғу, дил сијасәти, кениш мә'нада дил мәдәнијјәти саһәләриндә дә һәдсиз волјунтаризмә, һәрчмәрчлијә јол верилди — хүсусилә Халг Чәбһәсинин һакимијјәтдә олдуғу заман етник-културоложи мәсәләләрлә бағлы бурахылан сәһвләр милли дилин (дөвләт дилинин) нүфузуна мәнфи тә'сир көстәрди:

— јахын дөврүн тарихи варислији көзләнилмәдән ана дилинә (дөвләт дилинә!) мүнасибәтдә кәскин сычрајышларла сәчијјәләнән, һәр чүр әсасдан мәһрум «тәдбирләр» көрүлмәсинә башланды ки, һәмин «тәдбирләр» нәтичә е'тибарилә идарәолунмаз бир ситуасијаја чеврилиб ана дилини (онун ичтимаи-сијаси нүфузуну, нормаларыны, функсионал үслубларыны...) бүтөвлүкдә тәһлүкә алтына гојду;

— Азәрбајчанда јашајан азсајлы халглара, етносларa мәдәни мухтаријјәт вермәк кими волјунтарист бир һәрәкәтин рәсми мүдафиә олунмасы он илләр боју газанылмыш тарихи уғурларын итирилмәси, һәмин уғурлара (вә дөвләт дилинин нүфузуна) бармагарасы мүнасибәтин нәтичәси иди;

— кениш, һәртәрәфли мүзакирәләр апарылмадан (нә ичтимаијјәтин, нә дә мүтәхәссисләрин рә'јини өјрәнмәдән) ана дилинин «түрк дили» адландырылмасы, еләчә дә кирил әлифбасындан латын әлифбасына кечидин һазырлыгсыз башланмасы сонралар бир сыра проблемләри төрәтди;

— нормал тәһсил көрмәмиш, мәдәнијјәтдән узаг бир сыра «дөвләт хадимләри»нин, «сијаси хадимләр»ин мүхтәлиф чыхышлары, мәнтигсиз мүлаһизәләри Азәрбајчан әдәби дилинин тарихән мүәјјәнләшмиш нормаларына, функсионал үслубларына (үмумән ана дилинин әхлагына!) сајғысыз, мәс'улијјәтсиз мүнасибәт јаратмаға башлады вә с.

Халгын тә'киди, тарихин һөкмү илә Азәрбајчанда јенидән һакимијјәтә гајытмыш Һ. Әлијев гыса бир заманда өлкәдә игтисади, ичтимаи-сијаси, идеоложи-мә'нәви һәјатын нормаллашмасына, стабилләшмәсинә наил олду. Вә бу илләрдә онун хүсуси диггәт јетирдији мәсәләләрдән бири дә дил мәсәләси иди... Мәсәлән, чиддилијини нәзәрә алан дөвләт рәһбәри мүтәхәссисләрин иштиракы илә кениш мүзакирәләр кечирди вә һәмин мүзакирәләр мөвчуд проблемләрин һәлли үчүн кифајәт гәдәр мәһсулдар олду.

Һәмин мүзакирәләр көстәрди ки, јалныз милли ичтимаи тәфәккүр дејил, билаваситә мүтәхәссисләр дә ана дилинин гејдсиз-шәртсиз «түрк дили» адландырылмасынын әлејһинәдирләр. Һәр шејдән әввәл, она көрә ки,

а) ики мүстәгил түрк мәншәли дилин һәр икисинин ејни бир адла адландырылмасы өзүнү доғрултмур вә тәчрүбәдә онлары истәр-истәмәз ајры-ајры адларла (Азәрбајчан түркчәси — Түркијә түркчәси) адландырмаг лазым кәлир;

б) Азәрбајчан әразисиндә јашајан гејри-түрк мәншәли мүхтәлиф халглар, етнослар (талышлар, татлар, күрдләр, ләзкиләр вә с.) «Азәрбајчан дили»нин «түрк дили» адландырылмасындан һәр һансы һалда нараһат олурлар, бир сыра гүввәләр исә бундан истифадә едәрәк, «хырда милләтчилик» һиссләрини гызышдырырлар;

в) «Азәрбајчан дили» ады артыг нечә он илләрдир ки, уғурла ишләнир, кифајәт гәдәр бөјүк ишләнмә тәчрүбәсинә маликдир.

Вә бүтүн бунлар нәзәрә алынараг (ејни заманда референдумун нәтичәләринә әсасланараг) мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасында дөвләт дилинин ады «Азәрбајчан дили» кими гејд едилди.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, Азәрбајчан дөвләтинин рәһбәри бу күн Азәрбајчан дилинин јүксәлиши үчүн ашағыдакы чох мүһүм ишләри көрүр:

биринчиси, Азәрбајчан Республикасында Азәрбајчан дилинин дөвләт дили олараг апарычы мөвгеји тамамилә тә'мин едилмиш, рәсми мәчлисләрин јалныз ана дилиндә апарылмасы зәрурәтә чеврилмишдир (јери кәлмишкән дејәк ки, Азәрбај-

чән президентинин өзү шәхсән дәфәләрлә мүхтәлиф вәзифәли шәхсләри ана дилиндә сәрбәст даныша билмәдикләри үчүн тәнгид етмиш, гынамышдыр);

икинчиси, Азәрбајчанда тәһсилин, елмин, әдәбијјатын, үмумән мәдәнијјәтин инкишафы үчүн дөвләт максимум шәраит јаратмыш (вә һәмин шәраити күнбәкүн јахшылашдырмагдадыр) — бу исә һәм милли тәфәккүрүн, һәм дә онун ифадәси олан милли әдәби дилин даһа да тәрәгги едиб јүксәлмәсинә бөјүк тәкан верир;

үчүнчүсү, Азәрбајчан президенти Азәрбајчанын јени тарихиндә илк дәфә олараг Азәрбајчан дилинин дүнјанын ән мө'тәбәр рәсми мәчлисләриндә, бејнәлхалг дипломатик данышыгларда сәсләнмәсинә наил олмушдур (вә мәһз онун хидмәтидир ки, бу күн Азәрбајчан Республикасынын бејнәлхалг нүфузуну мәһз Азәрбајчан дили, јә'ни Азәрбајчанын билаваситә дөвләт дили горујур) вә с.

Азәрбајчан президентинин дүнја мигјаслы бир ичтимаи-сијаси хадим, дөвләт хадими кими фәалијјәти она түрк дүнјасында бөјүк һөрмәт газандырмышдыр. Вә һөрмәтин тә'сири алтында түрк халглары арасында Азәрбајчан халгынын түрк дилләри ичәрисиндә Азәрбајчан түркчәсинин (Азәрбајчан дилинин) нүфузу сүр'әтлә јүксәлир (бу барәдә кениш мә'лумат үчүн бах: Н. Чәфәров. Түрк дүнјасынын фәхри, јахуд бөјүк түркләрдән бири. Н. Чәфәров. Түрк дүнјасы: хаос вә космос, Бакы, БДУ нәшријјаты, 1998, сәһ. 3—28).

Һејдәр Әлијев Азәрбајчан дилини (ана дилини), Азәрбајчан халгынын дилини (мәнсуб олдуғу халгын дилини), Азәрбајчан дөвләтинин дилини (рәһбәрлик етдији дөвләтин дилини) үрәкдән севиб онун јүксәлишинә чалышмагла кифајәтләнмир, мүтәхәссисләрин дөнә-дөнә гејд етдикләри кими, Азәрбајчан дилиндә көзәл данышыр, она јени ифадә хүсусијјәтләри, үслуб чаларлары газандырыр... Вә јухарыда дејилдији кими, Һ. Әлијевин дили кениш мигјаслы арашдырмалар үчүн ајрыча бир мөвзуја чеврилмишдир. Мүтәхәссисләр кестәрирләр ки, Аллаһ Һејдәр Әлијевә нүмунәви бир натиг үчүн тәләб олунан һәр шеји сәхавәтлә вермишдир: бој-бухун, гәдд-гамәт, тә'сирли сәс, мөһкәм мәнтиг, мәчлиси-аудиторијаны әлә алмаг габилијјәти вә с.

Интеллектуал-мә'нәви һазырлыгла физики һазырлығын мүкәммәл һармонијасыны верән Һ. Әлијев натиглији Азәрбајчан халгынын милли сәрвәти, Азәрбајчан дилинин бөјүк уғурудур — бөјүк шәхсијјәтин нитгләриндән онларча, јүзләрлә нүмунәләр кәтирмәк мүмкүндүр ки, ана дилинин мүасир дөврдә һансы инкишаф сәвијјәсинә кәлиб чыхдығыны, һансы мүкәммәл, тә'сирли ифадә имканларына јијәләндијини парлаг бир шәкилдә әкс етдирсин. Лакин биз бир нүмунә илә кифајәтләнирик:

«Әзиз бачылар, гардашлар, һәмвәтәнләр, достлар, гонаглар!

Пајтахтымыз Бакы шәһәринин вәтәндашлары! Мән сизи, бүтүн Азәрбајчан халгыны, Азәрбајчан вәтәндашларыны бу әзиз бајрам — Новруз бајрамы мүнасибәтилә үрәкдән тәбрик едирәм. Сизә чансағлығы, сәадәт, хош овгат, баһар, Новруз әһвал-руһијјәси арзулајырам.

Новруз бајрамы бизим халгымызын гәдим милли бајрамыдыр. Новруз бајрамы һәр бир азәрбајчанлынын гәлбинин бајрамыдыр, һәр бир инсанын, аиләнин бајрамыдыр, бизим мүстәгил Азәрбајчан торпағынын, Азәрбајчан Республикасынын бајрамыдыр.

Новруз достлуг, меһрибанлыг, мә'нәвијјат, мәдәнијјәт бајрамыдыр. Халгымызын гәһрәманлығыны, рәшадәтини, шүчаәтини нүмајиш етдирән бајрамдыр. Новруз бајрамы бизим халгымызы бир-бири илә һәмишә даһа да сых бирләшдирир, инсанларын арасында достлуг, меһрибанлыг әлагәләри јарадыр, инсанлары бир-биринә дост едибдир.

Новруз бајрамы бу күн мүстәгил Азәрбајчанын һәјатында кедән ичтимаи-сијаси, сосиал-игтисади просесләр дөврүндә халгымызы һәмрә'ј едән, бирләшдирән, јеткин едән бајрамдыр.

Тәсадүфи дејилдир ки, бу бајрамы бу күнләр Азәрбајчанын һәр

бир кушәсиндә — һәр бир шәһәриндә, гәсәбәсиндә, кәндиндә гејд едәркән инсанлар һәмрә'јлик, достлуг, бирлик нүмајиш етдирирләр. Биз бу бајрам шәнликләрини сон күнләр телевизија васитәсилә изләјирик вә көрүрүк ки, Азәрбајчанын һәр бир кушәсиндә инсанлар бу бајрамы севинчлә, мәһәббәтлә, хош әһвал-руһијјә илә гејд едирләр, чалырлар, ојнајырлар, охујурлар, өз исте'дадларыны вә ејни заманда Азәрбајчанын милли адәт-ән'әнәләрини нүмајиш етдирирләр.

Бу бајрам күнләриндә халгымызын бөјүк вә зәнкин тарихи бизим мүасир һәјатымызда бир даһа нәзәрдән кечирилир. Бајрам шәнликләриндә нүмајиш етдирилән верилишләр, чыхышлар, ајры-ајры композисијалар, халгымызын гәдим заманлардан индијә гәдәр јашамыш, ону һәмишә севиндирмиш, никбин етмиш мәдәнијјәт нүмунәләри инсанларымызын нечә бөјүк исте'дада малик олдуғуну кестәрир. Бунлара бахаркән, јад едәркән, бизим халгымызын, Азәрбајчанын нә гәдәр зәнкин мәдәнијјәти, мә'нәвијјаты, адәт-ән'әнәләри олдуғуну бир даһа ифтихар һисси илә дујуруг вә бу бизи севиндирир. Бүтүн бу адәт-ән'әнәләримиздә бу күн һамымызы севиндирән јүксәк мә'нәвијјат нүмунәләридир. Бизим халгымыз мә'нәви дәјәрләри өзүндә чох кениш әкс етдирән, мә'нәви дәјәрләрә әсрләр боју садиг олан вә онлары јашадан халгдыр.

Бизим бу мә'нәви дәјәрләримиз пакдыр. Онлар инсанларда һәмишә сафлыг, паклыг, хејирхаһлыг, јүксәк али хүсусијјәтләр тәрбијә едир. Она көрә дә биз өз халгымызын милли, мә'нәви дәјәрләри илә фәхр едә биләрик. Бу күн биз хошбәхтик ки, улу бабаларымыздан, севимли әчдадларымыздан бизә јадикар олан бу мә'нәви дәјәрләр јенидән чанланыр, кәнчләрә чатдырылыр, кәнч нәслимиз дә адәт-ән'әнәләримизи, бу мә'нәви дәјәрләримизи бу күн дә јашадыр вә кәләчәк нәсилләрә чатдырачагдыр.

Биз бу бајрам шәнликләрини мүшаһидә едәркән, телевизија васитәсилә сејр едәркән сон илләр өлкәмизин, халгымызын, Азәрбајчанын һәр бир вәтәндашынын һәјатында баш вермиш мүсбәт һадисәләри, дәјишикликләри дә көрүрүк. Бизим сон илләрдәки һәјатымыз кешмәкешлидир, мүрәккәбдир, чәтиндир. Бизим үрәјимиздә ағыр јара вардыр. Бу јара торпагларымызын парчаланмасы, онун бир гисминин Ермәнистан силаһлы гүввәләри тәрәфиндән ишғал олунмасы јарасыдыр. Бу јара игид Азәрбајчан өвладларынын шәһид олмасы јарасыдыр. Бу јара јериндән-јурдундан зорла чыхардылмыш, дидәркин дүшмүш, ишғал едилән торпаглардан көчмүш, инди кечкүн шәраитиндә јашајан сојдашларымызын вәзијјәти илә әлагәдар олан јарадыр.

Анчаг бизим халгымыз гәһрәман, мәрд халгдыр. Биз бу јараны сағалдачағыг. Бизим халгымыз һеч вахт әјилдәмәјибдир, сызылдамајыбдыр. Бизим халгымыз бүтүн чәтинликләрә, әзаб-әзијјәтләрә дөзүбдүр, һеч вахт әјилмәјибдир, сынмајыбдыр, бу күн дә сынмыр. Мән әминәм ки, биз апардығымыз сијасәт, көрдүјүмүз ишләр нәтичәсиндә бүтүн бу ағрылы јаралары да сағалдачағыг, бу чәтинликләри арадан көтүрәчәјик. Ишғал едилмиш торпагларымыз азад олуначаг, јериндән-јурдундан дидәркин дүшмүш сојдашларымыз евинә, обасына гајыдачаглар.

Бу күн Азәрбајчанын бу көзәл кушәсинә кәлән Бакы сакинләри, вәтәндашларымыз бураја өз арзуларыны, истәкләри илә топлашырлар. Сиз бураја кәлмисиниз ки, достлуғу, меһрибанлығы, гардашлығы нүмајиш етдирәсиниз. Сиз бураја кәлмисиниз ки, халгын дөвләтлә һәмрә'јлијини нүмајиш етдирәсиниз. Бунлар һамысы бу күн вә кәләчәк үчүн чох вачиб, лазымлы амилләрдир. Мән бунлара көрә чох мәмнун олдуғуму билдирирәм.

Бу бајрам күнләри Азәрбајчан халгынын нүмајиш етдирдији хош әһвал-руһијјә, руһ јүксәклији, никбинлик Азәрбајчанын харичдә вә дахилдә олан дүшмәнләринә бир даһа чох тутарлы чавабдыр. Бүтүн бу шәнликләр, бајрам көрүшләри онларын көзүнү чыхардыр вә чыхарачагдыр. Бу тәбиидир. Азәрбајчан кәнч мүстәгил дөвләтдир. Азәрбајчан мүстәгил демократик дөвләт, өлкә кими күндән-күнә ирәлијә ке-

дир, инкишаф едир. Бизә пахыллыг, дүшмәнчилик едәнләр вардыр. Бизим бу наилијјәтләримизи әлимиздән алмаг, халгымызы јенә дә әсарәт алтына алмаг истәјәнләр вардыр. Ичимиздә бу көзәл әһвал-руһијјәни, ичтимаи-сијаси сабитлији позуб өз мәнфур, чиркин, шәхси мәгсәдләринә наил олмаг истәјәнләр вардыр. Анчаг онлар билсинләр ки, артыг Азәрбајчанда һүгуги, демократик дөвләт вардыр вә бу дөвләт Азәрбајчан халгынын һәр бир вәтәндашынын мәнафејини, һүгугларыны, мүстәгил Азәрбајчанын мүстәгиллијини горумаға гадирдир. Сиз бу күнләр буну өз һәмрә'јлијиниз, бајрам әһвал-руһијјәниз илә нүмајиш етдирирсиниз.

Әзиз һәмвәтәнләр, мән сизин һамыныза чансағлығы, сәадәт, јени-јени уғурлар арзу едирәм. Әмин ола биләрсиниз ки, мүстәгил Азәрбајчан Республикасы күнү-күндән инкишаф едәчәк, чичәкләнәчәк вә Азәрбајчан халгыны чичәкләнән кәләчәк көзләјир.

Бајрамыныз мүбарәк олсун!» («Азәрбајчан» гәзети, 25 март 1998-чи ил).

...һәчмчә о гәдәр дә бөјүк олмајан бир нитгдә зәнкин информасија мөвчуддур — һәмин нитгин идеја-мәзмун схемини тәхмини бир шәкилдә тәсәввүр етсәк, көрәрик ки, Азәрбајчан президенти мүасир Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси, мәдәни-мә'нәви, һәтта бејнәлхалг һәјатынын, демәк олар ки, бүтүн мүһүм мәсәләләринә тохунмуш, ана дилинин зәнкин ифадә имканларындан истифадә едәрәк һәм дә мүкәммәл бир натиглик әсәри, нитг абидәси јаратмышдыр.

Һ. Әлијев шифаһи нитгин бөјүк устасыдыр. Вә е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу саһәдә онунла мүгајисәјә кәләчәк бир дөвләт адамы (сөһбәт дүнја мигјасындан кедир) тәсәввүр еләмәк о гәдәр дә асан дејил.

Вә бөјүк шәхсијјәтин нитгләриндә, үмумән дил тәфәккүрүндә мүшаһидә етдијимиз бир сыра сәчијјәви әламәтләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) конкрет һадисәнин, фактын изаһындан үмумилијә вә үмумиликдән конкрет һадисәнин, фактын шәрһинә олдугча раһат, мәнтиги дәгиглик вә тәбииликлә кечилмәси;

2) бу вә ја дикәр мәсәләнин тәһлили заманы һеч бир гаранлыг мәгамын гојулмамасы, һәмин мәсәләнин барәсиндә там бир тәсәввүр јарадылмасы вә анчаг бундан сонра мүәјјән нәтичә чыхарылмасы;

3) һәр һансы нәтичә чыхараркән мөһкәм мәнтигә, күчлү емосијаја әсасланылмасы, мүбаһисә, јахуд шүбһә үчүн һеч бир имкан верилмәмәси;

4) истәнилән мәсәләнин шәрһиндә тарихи тәчрүбәјә, јахуд һәмин мәсәләнин тарихинә диггәт јетирилмәси, үмумијјәтлә кениш мә'нада тарихә һөрмәтлә јанашылмасы;

5) биринчи дәрәчәли проблемин, икинчи, үчүнчү... дәрәчәли проблемләрдән усталыгла сечилмәси, һәр бир проблемә актуаллыг сәвијјәсинә көрә јанашылмасы;

6) һаггында бәһс едилән (сөһбәт кедән) мәсәлә барәдә кифајәт гәдәр кениш мә'лумата малик олдуғу барәдә дәрһал аудиторијада ајдын тәсәввүрүн формалашмасы;

7) аудиторијанын интеллектуал, мә'нәви-мәдәни, сосиал сәвијјәсинин нәзәрә алынмасы, һәмин сәвијјәјә ујғун ифадә-нитг етикетләриндән истифадә едилмәси;

8) дејилән сөзүн әсасында конкрет ишин дурмасы вә бу барәдә аудиторијанын бу вә ја дикәр дәрәчәдә мә'луматы олмасы;

9) истәнилән шәраитдә мәһз мәтләбдән бәһс едилмәси;

10) һәр һансы һалда никбин овгат үзәриндә көкләнмәк, пессимизмә гапылмамаг, ағыр вәзијјәтләрдә инамла чыхыш јолу ахтармаг вә с. вә и. а

Азәрбајчан халгынын јетирдији дүнја мигјаслы шәхсијјәтин нитг тәчрүбәси бөјүк мәктәбдир — Азәрбајчан кәнчлији һәмин мәктәбин һеч олмаса ибтидаи дәрсләрини алмалыдыр.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ОРТА ВӘ АЛИ МӘКТӘБ ТӘДРИСИНДӘ

Јусиф СЕЈИДОВ,
профессор.

Али мәктәб тәдрисиндә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанына мүхтәлиф чәһәтләрдән мүрачиәт едилир: Азәрбајчан түрк дилинин тарихи абидәси кими; гәдим фолклор абидәси кими, Азәрбајчан јазылы әдәбијјатынын гәдим абидәси кими, тарих абидәси кими.

1. «Китаби-Дәдә Горгуд» Азәрбајчан түрк дилинин гәдим абидәси кими. Дастанларын дили ики чәһәтдән өјрәнилир вә тәдгигатларын нәтичәләри тәдрисә дахил едилир.

а) Азәрбајчан түрк дили, бә'зән Азәрбајчан түрк әдәби дили истигамәтиндә.

б) Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы истигамәтиндә.

Бә'зән бу саһәләр бирликдә көтүрүлүр вә дастанларын дилинә дилин үмуми тарихи инкишафы, үслубу, сөз тутуму бахымындан, һәм дә фонетик вә грамматик гурулушу бахымындан јанашылыр.

Университетләрин филолокија факүлтәсиндә «Азәрбајчан әдәби дили тарихи» вә «Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы» мүстәгил фәнләр кими тәдрис едилир. Бу фәнләрин проблемләри, әһатә даирәләри мүхтәлифдир вә буна көрә дә «Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндән онларын истифадәси дә ејни ола билмәз. Бунунла белә, онлар әлагәли фәнләрдир вә дастанларын дилинә аид бир сыра фактлардан онларын һәр икисиндә истифадә олунур. Јә'ни дилин инкишаф хүсусијјәтләрини, инкишаф сәвијјәсини, үмуми данышыг дили вә ја әдәби дил кими онун тәгдими үчүн грамматик васитәләрсиз кечинмәк олмур; еләчә дә дилин грамматик хүсусијјәтләрини тә'јин едәркән дилин үмуми инкишаф фонуна сөјкәнмәк лазым кәлир. Она көрә дә адыны чәкдијимиз фәнләрин тәдрисиндә бу чәһәтләрин бир-бирини тамамламасы көзләнилир.

Профессор Ә. Дәмирчизадә «Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи» (I һ., Б., 1979) дәрслијиндә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын дилинә 37 сәһифә јер вермишдир. Дәрслијин билаваситә Азәрбајчан әдәби дилинин инкишаф тарихинә аид 163 сәһифәсиндән 37 сәһифәсинин бу абидәнин дилинә верилмәси, елә билирик ки, тәдрис үчүн кифајәт һәчмдир. Алим, «Дәдә Горгуд» дастанларынын дилини шифаһи әдәби дил нүмунәси һесаб едир вә јазыр ки, «Башланғыч мәрһәләсиндәки шифаһи әдәби дилин әламәтдар хүсусијјәтләри һаггында даһа дәгиг тәсәввүрә малик олмаг үчүн Азәрбајчан шифаһи әдәбијјатынын илк зәнкин абидәләриндән сајылан Дәдә Горгуд дастанларынын дил вә үслуб хүсусијјәтләрини, мүхтәсәр дә олса, нәзәрдән кечирмәк лазымдыр» (с. 103). Профессор Ә. Дәмирчизадә, дедији кими дә едир. Һәмин һиссә белә башланыр: «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын дили вә үслубу һаггында». Сонра тәгдимат фонетик вә грамматик (морфоложи вә синтактик) гурулушун изаһы истигамәтиндә давам етдирилир. Бу адлардан көрүндүјү кими, «Дәдә Горгуд» дастанларынын дили һәм

(Әввәли өтән сајымызда)

әдәби дил вә үслуб бахымындан, һәм дә тарихи грамматика бахымындан изаһ едилир вә демәли, дил тарихинин тәдриси ики истигамәтин бирлијиндә, вәһдәтиндә һәјата кечирилир. Даһа доғрусу, дәрслик бу истигамәтдә тәртиб едилмишдир. Анҹаг бу о демәк дејил ки, дәрслик әдәби дил тарихи әһатәсиндән кәнара чыхыр. Мүәллиф фонетик вә грамматик мәсәләләри мүәјјән гәдәр чылпаглашдырса да, бу фактлара әдәби дил бахымындан мүраҹиәт едир ки, бунсуз әдәби дилин инкишаф тарихини изләмәк олмаз.

«Дәдә Горгуд» дастанларынын дилинин бир јердә ардыҹыл изаһындан башга, дәрслијин дикәр јерләриндә мүхтәлиф мүнасибәтләрлә дил бахымындан, дастанлара мүраҹиәт едилир. Һәм дә мүәллим јери кәлдикҹә мүгајисәләр апарыр, мүасир әдәби дилин тарихи мәнбәји, «Дәдә Горгуд» дили фактларына диггәт јетирир.

Профессор Ә. Дәмирчизадәнин «Азәрбајҹан әдәби дилинин тарихи» дәрслијинин нәшриндән ијирми ил әввәл (1959-ҹу илдә) онун «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын дили» адлы тәдрис вәсаити чап олунмушдур. Дәрслик үмумән али мәктәбләрин тәләбәләри үчүн, дәрс вәсаити исә педагожи институтларын тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Демәли, һәр ики әсәр мүхтәлиф сәвијјәләрдә али мәктәб үчүндүр. Вәсаитдә, абидә һаггында үмуми мә'луматлардан сонра, дастанларын дилинин фонетик, грамматик гурулушу вә лүғәт тәркибинин әтрафлы елми тәһлили верилир. Мүәллиф әсәрин тәдрис вәсаити олмасыны нәзәрә алараг материалларын методик ардыҹыллығына да диггәт вермишдир.

Профессор Һ. Мирзәзадә узун заман Бакы Дөвләт Унивесситетинин филолокија факултәсиндә Азәрбајҹан әдәби дили тарихи вә Азәрбајҹан дилинин тарихи грамматикасы фәнләриндән мүһазирәләр охумушдур. Профессор Һ. Мирзәзадә, ејни заманда, һәр ики саһәдә тәдгигатлар апармыш вә бу тәдгигатлар үмумиләшдириләрәк тәдрисә ујғунлашдырылмыш вә нәтиҹәдә 1962-ҹи илдә нәшр едилмиш «Азәрбајҹан дилинин тарихи морфолокијасы» дәрслији мејдана кәлмишдир. 35 илдән чохдур ки, бу дәрсликдән тарихи грамматика саһәсиндә јеканә дәрслик кими истифадә едилир. Дәрсликдә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили һаггында ајрыҹа данышылмаса да, ара-сыра она мүраҹиәт едилир.

1996-ҹы илдә профессор Низами Худијевин «Азәрбајҹан әдәби дили тарихи» адлы ири һәҹмли дәрслији нәшр едилмишдир. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын дилинә аид мәсәләләр дәрсликдә дә хүсуси јер тутур. Мүәллиф тәдрисин тәләбләрини нәзәрә алараг, дастанын дилини үмуми истигамәтвериҹи гејдләрлә башлајыр, фонетик гурулуш, лүғәт, морфолокија вә синтаксис ардыҹыллығы илә тәһлил едир. Профессор Н. Худијев дастанын дилинә аид әввәлки тәдгигатлары, дәрслик вә дәрс вәситәләрини јада салыр вә нәзәрә алыр ки, тәдрис бахымындан бунун әһәмијјәти вар. Һәм дә мүәллиф дастанын дилинә јени көзлә бахыр, дастанын дилинин өјрәнилмәмиш вә ја аз өјрәнилмиш ҹәһәтләринә хүсуси диггәт јетирир вә она көрә дә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын дили һаггындакы мә'луматлар орижиналлығы илә фәргләнир. Профессор Н. Худијев дил тарихчиләри тәрәфиндән гәбул едилмиш белә бир мүддәаны тәсдигләјир ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын дили Азәрбајҹан шифаһи әдәби дилинин нүмунәсидир. О јазыр: «һәмин абидә илк тәшәккүл дөврү Азәрбајҹан әдәби дилинин тәкҹә имканларыны нүмајиш етдирмир, һәм дә тәшәккүл просесинин тарихи «мәнтигини» фактлашдырыр» (с. 81).

Досент Г. Бағыровун «Азәрбајҹан дилиндә фе'лләрин лексик-семантик инкишафы» китабы (Б., 1971) али мәктәбләр үчүн дәрс вәсаити грифи илә чап олунмушдур. Әсәрин адындан да көрүндүјү кими, проблем башгадыр вә бу вә ја дикәр абидәнин, еләҹә дә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын дили һаггында хүсуси изаһат верилмир. Лакин ара-сыра буна тохунулур. Мәсәлән, мүәллиф јазыр: «Бу дастанын дили, шүбһәсиз, Азәрбајҹан үмумхалг ди-

линин илк мәрһәләләрини әкс едир» (с. 20).

Профессор Т. И. Һаҹыјевин вә профессор К. Н. Вәлијевин 1983-ҹү илдә нәшр едилмиш «Азәрбајҹан дили тарихи» (очеркләр вә материаллар) адлы дәрс вәсаитиндә «Дәдә Горгуд китабы»нын дили» адлы һиссә вар. Әввәлҹә гејд етдијимиз дәрслик вә дәрс вәсаитләриндән фәргли олараг, бу вәсаитдә «Дәдә Горгуд»а аид очеркләр хејли фәрглидир. Әввәла, мүәллифләр үмумән бу дастан һаггында тарихи-филоложи мәзмунлу мә'лумат верир вә гејд едилир ки, бу бојларын дили өз башланғыҹыны тајфа дилләри мәрһәләсиндән көтүрүр (с. 66—67). Үмуми мә'луматдан сонра бојлардан биринин («Духа Гоҹа оғлы Дәли Домрул бојуны бәјан едәр») мәтни верилир.

***

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары Азәрбајҹан халг әдәбијјаты — фолклор фәнниндә хүсуси јер тутур. Һазырда Азәрбајҹан халг әдәбијјатына аид ики али мәктәб дәрслији вар: Вагиф Вәлијев. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты (Б., 1970), Паша Әфәндијев. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты (Б., 1992).

Биринҹи дәрсликдә бу тарихи абидә јарымбашлыг алтында верилир; материалын һәҹми доггуз сәһифәдән бир гәдәр артыгдыр. Бу һәҹмдә материал јарымбашлыгда верилмәмәлидир. Дәрсликдә башлыгларын формасынын методики әһәмијјәти вар. Икинҹи дәрсликдәки башлыг мүстәгил башлыгдыр вә тәләбәләрин диггәтини ҹәлб етмәк үчүн дә әһәмијјәтлидир.

Биринҹи дәрсликдә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын елм аләминә чыхарылмасы, онун тәдгиг тарихи изләнилир, елә орадаҹа бу дастанын Азәрбајҹан халгынын башга дастанларына тә'сири көстәрилир вә бә'зи паралелләр кәтирилир; сонра да бә'зи бојлар һаггында гыса мә'луматлар верилир. Бу ҹәһәтдән икинҹи дәрсликдәки мә'лумат даһа әһатәли вә даһа мәзмунлудур. Бурада мәсәләләр ајры-ајры јарымбашлыгларла ардыҹыллыгла верилир. Тәдрис үчүн, тәләбәләрин мәсәләләри дәгиг мәнимсәмәләри үчүн белә ардыҹыллыг ваҹибдир. Ардыҹыллыг беләдир: «Үмуми мә'лумат», «Дастанын тәдгиги тарихи», «Дастанын бојлары», «Дәдә Горгуд сурәти», «Гараҹа Чобан сурәти», «КитабиДәдә Горгуд» дастанларында гадын сурәтләри», «Китаби-Дәдә Горгуд» вә сонракы халг дастанларымыз». Биринҹи дәрсликдә белә ајдынлыг вә белә ардыҹыллыг јохдур. Һәм дә тәк башлыгларла ајрылмаг дејил; мәзмун мәсәләсиндә дә ардыҹыллыг зәифдир. Бурада, әлбәттә ки, дәрсликләрин нәшр тарихләрини дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Биринҹи дәрслик икинҹи дәрсликдән 22 ил әввәл нәшр едилибдир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи фәнниинин дә објектләриндәндир. Чүнки, гејд едилдији кими, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун шифаһи јох, әлјазмасы шәклиндә бизә кәлиб чатмасы да тәсдиг едир ки, бу абидә һәм дә јазылы әдәбијјат абидәсидир» (Әлијар Сәфәрли, Хәлил Јусифов. Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајҹан әдәбијјаты. с. 29). Профессор Әлијар Сәфәрли вә профессор Хәлил Јусифовун мүәллифликләри илә чап олунан али мәктәбин «Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајҹан әдәбијјаты» дәрслијиндә «Китаби-Дәдә Горгуд» епосундан «Еркән орта әсрләр әдәбијјаты» фәслиндә бәһс едилир. Бу дәрсликдә «Китаби-Дәдә Горгуд» бүтүн тәфсилаты илә тәдрисә тәгдим олунур. Әввәлҹә үмумән оғузнамәләр фонунда онун мөвгеји көстәрилир, епосун сәҹијјәси, гурулушу һаггында гејдләр едилир. Сонра һәр бир «Дәдә Горгуд» боју ајрыҹа башлыглар алтында, һәм дә «биринҹи бој», «икинҹи бој» вә с. сыраланараг онларын мәзмуну вә хүсусијјәти изаһ едилир. Һәр бир бојун да әлагәдар олдуғу гајнаглар, сәсләшмә вә тә'сир даирәси көстәрилир. Мүәллифләр тәдрис үчүн орижинал бир форма тапмышлар. Бојларын ајры-ајрылыгда тәгдиматындан сонра үмумиләшдирмә апарылыр вә епос бүтүнлүклә тәһлил едилир. Оғуз тајфалары, гәбилә мүнасибәтләри, епосун ән мүһүм су-

рәтләри, валидејн вә өвлад мүнасибәтләри, сәдагәт, намус, оғуз икидләри һаггында мүфәссәл мә'луматлар верилир, сонда епосун тәдгиг тарихинә гыса нәзәр салыныр.

Белә һесаб едирик ки, дәрсликдә «Китаби-Дәдә Горгуд» һаггында бөлмә һәм елми-нәзәри вә тарихи бахымдан, һәм дә методик бахымдан али мәктәб тәдриси үчүн кифајәт гәдәр јахшы ишләнмишдир.

Бурада бизә ујғунсуз көрүнән бир ҹәһәти гејд етмәк истәјирик. Дәрсликдә белә бир ифадә вар: «Тәхминән, мин ил бундан әввәл мејдана кәлән бу епос...» (с. 28). «Тәхминән мин ил әввәл» IX вә X әсрләрә дүшүр. Сонра дејилир: «Үмуми фикир беләдир ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы һадисәләр IX—XII әсрләрдә баш верән тарихи һадисәләрлә сәсләшир» (с. 30). IX—XII әсрләрин ичиндәки XI—XII әсрләри нәзәрә алсаг, јухарыдакы тарихлә (IX—X) бу үст-үстә дүшүр. Бунунла белә, мүәллифләр әлавә едирләр ки, «епосун тәдгиги көстәрир ки, о даһа гәдимдир» (с. 30). Бу, тәдрисдә анлашылмазлыг әмәлә кәтирә биләр.

1996-чы илдә профессор Сүлејман Әлијарлынын редакторлуғу илә бурахылмыш «Азәрбајҹан тарихи» дәрслијиндә (Узаг кечмишдән 1870-ҹи илләрә гәдәр) тарихи планда «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанындан әтрафлы данышылыр. Бу епос һаггында дәрслијин једдинҹи вә сәккизинҹи фәсилләриндә сөһбәт кедир.

Једдинҹи фәсил (једдинҹи бөлүм) «Етнокенезис» адланыр. Бурада «Китаби-Дәдә Горгуд» башга оғузнамәләр фонунда Азәрбајҹан түркләринин, оғузларын тарихинин, сојкөкүнүн көстәриҹиләриндән бири кими тәгдим едилир. Професор С. Әлијарлы јазыр: «Китаби-Дәдә Горгуд» Азәрбајҹан тарихинин ана гајнағы, онун узаг кечмишинин вә ортачаг јашамынын енсиклопедијасыдыр» (с. 190). Мүәллиф белә һесаб едир ки, «Индики јунанларын узаг кечмишини «Илиада»сыз, «Одиссеја»сыз, авропалыларын тарихини Нибелингләр дастаны, Роланд дастаны олмадан арашдырмаг мүмкүн олмадығы кими, оғуз түркләринин дә јаранышыны, бүтүнлүклә узаг кечмишини «Китаби-Дәдә Горгуд»суз өјрәнмәк мүмкүн дејилдир» (с. 190). Професор С. Әлијарлы ону да нәзәрә алыр вә әһәмијјәтли сајыр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» миниллик **јазылы** (курсив бизимдир — **Ј. С.**) кечмиши олан бир гајнагдыр» (с. 191). Мүәллиф бу епосда түркләрин гәдим әсатири вә реал тарихинин енсиклопедик әксини көрүр.

Професор С. Әлијарлынын фикринҹә, «Дәдә Горгуд» бојларында оғузун өзүнү бир «халг» кими дәрк етмәси анламы вар: «Китабда «Оғуз» вә «түркмән» анлајышларынын ајры-ајры етноним кими ишләнмәси Дәдә Горгуд бојлары үчүн «өзүнү дәрк етмә», «өзүнү оғуз билмә» тамғасыдыр» (с. 199). Мүәллифин бу анламда сон сөзү беләдир: «Оғуз» чох тутумлу бир анлајышдыр. Бу анлајыш (?) бојлары јаратмыш олан, Дәдә Горгуд дүнјасыны јашатмагда олан халгын өз адыдыр. Өзүнү дәрк етмә дамғасыдыр. Бу анлајышын белә кениш чаларда ишләнмәси һәм дә өзүнү башга халглардан, һәтта өзү илә бир көкдән олан гоһум халглардан сечмә, ајырма васитәсидир» (с. 200). Алим, һаглы олараг, дили дә «јаранышын гајнағы кими» алыр вә ерамызын IV—VII әсрләриндә башга дилдә јазылмыш китабларда түрк—оғуз сөзләринин ишләнмәсинә сөјкәнәрәк бу халгын чох гәдимләрдән бу торпагда көк салдығыны бир даһа тәсдигләјир вә һәм дә белә һесаб едир ки, «Дәдә Горгуд» дили дә бурадан сүзүлүб кәлир. Мүәллиф белә һесаб едир ки, «Дәдә Горгудун «сөзлүјү», бүтүн грамматик гурулушу Азәрбајҹан түркләринин бир халг кими јаранышынын көстәричиси сајыла биләр. Бојдан боја кечән халг данышығы, сөјләм вә дејимләр Оғуз түркчәсинин... өзүлүнә дајанмагдадыр» (с. 201—202). Професор С. Әлијарлы «Дәдә Горгуд» дилини тарихи гајнаг олмагла, «фарсларла азәрбајҹанлыларын «сојкөк бирлији» нәзәријјәсинин ујдурма олдуғуну көстәрән фактор кими дә нәзәрә алыр.

Дәрслијин сәккизинҹи фәсли (сәккизинҹи бөлүм) «Азәрбајҹан IX јүзилин икинҹи јарысында — XIII јүзилин әввәлләриндә» адланыр. Бу һиссәни профессор Јагуб Маһмудов јазмышдыр. Професор Ј. Маһмудов һәм дә орта мәктәбин «Азәрбајҹан тарихи» дәрслијинин мүәллифләриндәндир вә һәр ики дәрсликдәки «Китаби-Дәдә Горгуд»ла әлагәдар мә'лумат бир-бири илә сәсләшир. Она көрә дә биз орта мәктәб дәрслији илә бағлы дедикләримизи тәкрар етмәк истәмир. Лакин ону гејд етмәји лазым билирик ки, профессор Ј. Маһмудов, професор С. Әлијарлыдан фәргли олараг, «Китаби-Дәдә Горгуд»а сырф тарихи факт кими јох, мәдәнијјәт абидәси кими мүраҹиәт едир.

Үмуми фикримиз беләдир ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» али мәктәбин Азәрбајҹан тарихи тәдрисиндә вә бу тәдрисдә истифадә олунан «Азәрбајҹан тарихи» дәрслијиндә өзүнә мәхсус јер тутур. Бу мә'луматлар тәләбәләримизин халгымызын кечмишинә, әдәби-мәдәни тарихинә бәләд олмасы үчүн, халгымызын гәдим адәт-ән'әнәләри илә таныш олмасы үчүн, гәһрәманлыг, вәтәнпәрвәрлик, инсанпәрвәрлик, ата-анаја һөрмәт саһәсиндә «Дәдә Горгуд»дан кәлән тәмиз, мүгәддәс милли ән'әнәләри мәнимсәмәк үчүн кифајәт гәдәр әсас верир.

Орта мәктәб програмларыны, орта вә али мәктәб дәрсликләрини нәзәрдән кечирдикдән сонра белә бир нәтиҹәјә кәлмәк олур ки, бөјүк түрк дүнјасына мәхсус олан, түрк халгларынын гәһрәманлыг вә мәһәббәт дүнјасыны, бу елләрин әсл инсани кејфијјәтләрини әкс етдирән дастанларла бир сырада бүтүн Оғузлара, биринҹи нөвбәдә исә, Азәрбајҹан түркләринә мәхсус олан «Китаби-Дәдә Горгуд» епосунун орта мәктәбдән башламыш али мәктәбә гәдәр тәдрис мәрһәләләри вә тәдрисин нәзәрдә тутулан әһатә тутуму мүасир тәләбләр сәвијјәсиндәдир. Галан ишләр, бу материалдан истифадә, бу материалы олдуғу кими шакирдләрә вә тәләбәләрә чатдырмаг исә мүәллимләрин өһдәсинә дүшүр. Мәктәбдә «Дәдә Горгуд»ла әлагәдар мөвзулары кечән мүәллим дәрсликдәки мә'луматла бәрабәр, дастанын мәтнини дә диггәтлә охумалы вә билмәлидир. Али мәктәб мүәллими исә бунларла бирликдә, дастана һәср едилмиш елми әдәбијјатла да јахындан таныш олмалыдыр. Бу о демәкдир ки, мүәллимләримиз тәдрис просесиндә дәрсликлә кифајәтләнмәмәлидир. Дәрсликдәки материаллар шакирдләр вә тәләбәләр үчүндүр. Һәмин материалы тәгдим едән мүәллим исә о әтрафда чох шеј билмәлидир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» Бакы Дөвләт Университетинин тарих факултәсиндә ихтисас курсу кими дә өјрәнилмәкдәдир. Ихтисас курсу белә адланыр: «Китаби-Дәдә Горгуд»ун тарихи мәнбәәшүнаслыг проблемләри». Фәннин профессор С. Әлијаров тәрәфиндән тәртиб едилмиш програмы (Б., 1988) көстәрир ки, бу истигамәтдә тәдрисә чох мүһүм проблемләр дахил едилир. Һәмин проблемләр бунлардыр: «Китаби-Дәдә Горгуд»ун әлјазмалары», «Епик абидә тарихи мәнбәәшүнаслыг сәпкисиндә», «Горгуд китабы»нда илан әсатири миф вә сојкөк рәвајәтләринин «охунма» јоллары», «Дәдә Горгуд» китабында гәдим тарихимизин из вә сәсләри», «Пантеон», «Илкин орта әсрләр ҹәмијјәти», «Китаби-Дәдә Горгуд» Азәрбајҹан халгынын етнокенезиси сәпкисиндә», «Китабын тарихи ҹоғрафијасы», «Дәдә Горгуд» китабынын мәтншүнаслыг проблемләри». Програмда, садаладығымыз проблемләрин ачылышлары да верилир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» филоложи вә естетик фикир тарихимиздә даһа мүһүм јер тутур. Бу истигамәтдә дә бир курсун һазырланмасы вә һәр ики фәннин тарих вә филолокија ихтисаслары үзрә макистратурада тәдрис едилмәси «Китаб»ын өјрәнилмәси тарихинә чох шеј верә биләр.

БИР СӨЛЛӘМИН ОХУНУШУ ВӘ АЧЫМЫ

Асиф ҺАЧЫЈЕВ,

Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин апарычы елми ишчиси, педагожи елмләр намизәди.

Халгымызын бәдии тәфәккүрүнүн ән мөһтәшәм абидәси сајылан «Китаби-Дәдә Горгуд» (КДГ) дастанлары зәманәмизин танынмыш түрколог алимләри тәрәфиндән тәдгиг олунуб бир нечә дәфә нәшр едилмәсинә бахмајараг, онун охунушунда мүбаһисә доғуран, мә'насы мүхтәлиф ҹүр јозулан сөз вә сөз бирләшмәләри илә јанашы, бүтөв мәтн парчаларына да раст кәлинир. Арашдырмалар көстәрир ки, «Гамбөрәнин оғлу Бамсы Бејрәк боју»нда Бејрәјин, јајына мүраҹиәтлә дедији сөјләмин илк үч мисрасы да беләләриндәндир. Һәмин нәзм парчасынын охунушунун чәтинлијини белә бир факт да сүбут едир ки, һәтта дастанын XVI әср Ватикан нүсхәсинин катиби бу һиссәни анлаја билмәдијиндән өтүрмәли олмушдур (М. Еркин Деде Коркут китабы, 1, факимиле Анкара, 1958, сәһ. 44). Өмрүнүн бөјүк бир һиссәсини КДГ бојларынын тәдгигинә сәрф етмиш академик В. В. Бартолд да дастанын рус дилинә тәрҹүмәсиндә һәмин сөјләмин нә мәгсәдлә дејилдијини дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмәдији үчүн ејнилә бурахмалы олмушдур (Деде Коркут. Перевод акад. В. В. Бартолда. Подготовили к печати Г. Араслы и М. Г. Тахмасиб. Баку, 1950, с. 61).

Дастанын түрк тәдгигатчыларындан М. Еркин һәмин һиссәни:

«Тул тулара кирдүкүм туларары,
Духарлују годуғум јағы јурды,
Әлимдә гыл кишлүм ајғыр малы...»

(М. Еркин, көстәрилән әсәри сәһ. 143), шәклиндә, О. Ш. Көкјај исә:

«Тул тулара көрдикүм,
Туладары духарлајы годуғум,
Јағы јорду әлимдә гыл кишлим
ајғыр малы...».

(О. Ш. Көкјај. Дедем Коркутун китабы, Истанбул, 1973, сәһ. 50) шәклиндә охумушларса да, сөјләмин анлашылмасында ачар ролуну ојнајан «тула», «тулара», «туладара», «духарлајы» сөзләринин гаршысында суал ишарәси гојмагла ачыглаја билмәдикләрини көстәрмишләр (М. Еркин, Деде Коркут китабы, II, Индекс-грамер, Анкара, 1963, сәһ. 27, 294; О. Ш. Көкјај, көстәрилән әсәри, сәһ. 229).

КДГ-ун арашдырылмасында бөјүк хидмәтләри олмуш Азәрбајҹан алимләри дә һәмин һиссәни мүхтәлиф вариантларда охумушлар. Белә ки, Һ. Араслы:

«Тул тулара кирдијим,
Толадары, дохарлары говдуғум,
Јағы јурду әлимдә гыл кишлим
Ајғыр малы...»

(Китаби-Дәдә Горгуд. Тәртиб едәни Һ. Араслы, Бакы, 1977, сәһ. 65) вариантында, Ш. Ҹәмшидов:

«Тул-тулада көрдијим,
Тулу авары, дохарлыјы говдуғум.
Јурд алымда гызыл кишлим
Ајғыр малы...».

(Джамшидов Ш. Х. Текстологическое исследование «Китаби-Деде Коркут». АДД, Баку, 1985, с. 38) вариантында, Ф. Зејналов вә С. Әлизадә исә

«Тул толара кирдиким,
Туладары, дохарлыјы годуғум,
Јағы јорду әлимдә гыл кишлим,
ајғыр малы...»

(Китаби Дәдә Горгуд. Тәртиб едәнләри... Ф. Зејналов вә С. Әлизадә. Бакы, 1988, сәһ. 63) вариантында охумушлар ки, бу да һәр бир алимин сөјләмин мәзмунуна мүхтәлиф ҹәһәтдән јанашмаларындан ирәли кәлир. Әкәр Ф. Зејналов вә С. Әлизадәнин бу парчаны:

«Овда узун говһагова кирдијим,
Туладары, шаһинчини говдуғум
Дүшмән јорды гыл кишлим јајым».

шәклиндә мүасирләшдирмәләри «...бурада «тул» — әрәбҹә «узун», «то» — түрк мәншәли «товламаг» фе'линин көкү, «толадары, дохарлыјы годуғум» исә «ов итләрини сахлајанлары, шаһин (гызылгуш) гушлу овчулары говдуғум» демәкдир» гәнаәти илә бағлыдырса, Һ. Араслынын ирәли сүрдүјү вариант ејни мә'налы «толадар», «дохарлы» сөзләри үзәриндә гурулараг, там изаһ едилмәмишдир. Ш. Ҹәмшидов исә һәмин сөјләми гәдим авар вә тохар халглары илә түрк-оғуз халглары арасындакы дөјүшләрин бәдии ин'икасы кими анламышдыр. Алимин «тулу авары, дохарлыјы говдуғум» ҹүмләсинә вердији изаһдан бу нәтиҹәни чыхармаг олар ки, о, «тулу» сөзүнү мүасир дилимиздә ишләнән «дәли-долу» ифадәсинин тәркибиндә галмыш «долу» сөзүнүн фонетик варианты кими баша дүшмүш вә тарихән «дәли» сөзү илә ејни мә'нада ишләнмәсини күман етмишдир (Ш. Ҹәмшидов, көстәрилән әсәри, сәһ. 38—39). Лакин «дәли-долу» ифадәсинин «Ајы ојуға, дәлиганлы икид гәдәһә (шәраба) мејл едәр» мәзмунлу гәдим «Ајыг-ојуг, дәлү-толу» (Оғузнамә. (Чапа һазырлајаны... С. Әлизадә. Бакы, 1987, сәһ. 53, 209) түрк мәсәлинин икинҹи тәрәфинин мүстәгилләшәрәк индијә гәдәр јашајан тәркиб һиссәси гәбул етсәк вә «шәраб габы» мә'насында ишләнән архаик «толу» сөзүнүн һеч бир заман «гулдур» мә'насында ишләнмәдијини нәзәрә алсаг, онда јухарыдакы јозумун јанлыш олдуғу ајдынлашар.

Бизҹә, һәмин сөјләмин тәдгигатчылар тәрәфиндән фәргли вариантларда охунмасы тәкҹә әрәб графикасынын чәтинлији илә дејил, һәм дә һансы мәгсәдлә дејилдијинин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәмәси илә бағлыдыр. Бунун үчүн һәмин парчанын сөјләнилдији ана гәдәрки һадисәләри гысача хатырлајаг: 39 јолдашы илә дүшмән елиндә 16 ил дустаглыгда галан Бамсы Бејрәк бәзирканлардан ешидир ки, адахлысы Бану Чичәјин Јаланчы оғлу Јалынчыгла тоју олаҹаг. О, «кафәр бәкинин» гызынын көмәји илә дустаглыгдан гачараг ел-обасына гајыдыр, танынмамасы үчүн **бир дәвә чувалы кејиниб** әлиндә гопуз тоја кәлир вә бәјләрин ән'әнәви охатма јарышында иштирак едир. Рәгиби Јаланчы оғлу Јалынчығы тәһгир едәрәк јајыны параладыгдан сонра өзүнүн јајыны она верирләр. КДГ-ун Дрезден нүсхәсиндә охујуруг: «Бејрәк јајы көрдикиндә јолдашларын анды, ағлады. Ајдыр:». (М. Еркин. «Деде Горгуд китабы», Факсимиле, Анкара, 1958, сәһ. 63). вә тәдгигатчылар тәрәфиндән мүбаһисәли охунан һәмин парча кәлир. Сөјләмин нә мәгсәдлә дејилмәси исә бу ҹүмләдә ачыг-ајдын ифадә олунмушдур; Бејрәк јајыны көрдүкдә өз һалына вә дүшмән јурдунда дустаглыгда гојдуғу јолдашларынын һалына ачыјараг, ағлајараг охујур. Күман едирик ки, Ватикан нүсхәсинин катиби дә сөјләмин нә мәгсәдлә дејилдијини дүзкүн баша дүшмүш, лакин илк үч мисраны һәлә о дөврдә (XVI әсрдә) анламадығы үчүн биләрәкдән бурахмыш, буна көрә дә јухарыдакы ҹүмләдән сонра «јајыны әлинә алыб өкдү, кәрәлим нечә өкдү» (јенә орада, сәһ. 44) ҹүмләсини әлавә етмәклә сөјләмин дејилмә мәгсәдини дәјишмишдир. Демәли, сөјләмдә әсас мәгсәд өз јајына мүраҹиәт едән Бејрәјин өзүнүн вә јолдашларынын вәзијјәтинә ағламасыдыр.

Танынмыш түрколог Т. Текин мәһз бу үсулла кетдији үчүн сөјләмин охунушуну белә вермишдир:

Тол толада кирдијим тола дәри,
Дохарлајы годуғум јағы јурды
Әлимдә гыл кишлим ајғыр малы.

(Т. Текин, Деде Коркут һикајеләриндә бәзү дүзелмелер. Түрк дили арашдырмалары јыллығы. Беллетен 1982—1983, Анкара, 1986, сәһ. 152).

Дүзкүн охунуш дүзкүн мә'на ачымына да шәраит јаратмышдыр. Алимин үзәриндә дајандығы илк кәлмә «тола» сөзүдүр ки, онун мүасир түрк диалектләриндә «хам дәри, ашынмамыш дәри» мә'насына әсасланараг, мүасир вариантыны «кечә» кими вермишдир. «Толада» сөзүнү «толатмаг» фе'линин -а шәкилчиси гәбул етмиш фе'ли бағлама формасы һесаб етмишдир. Сөјләмин баш-

ландығы «тол» сөзү мүәллифә там ајдын олмаса да, ону севги-тәбии «тола» сөзүнүн көкү ола биләчәјини еһтимал едәрәк, «чувал» кими баша дүшмүшдүр. Беләликлә, алим биринчи сәтри ашағыдакы шәкилдә мүасирләшдирмишдир:

«Чувал (кими) долајараг (ичинә) кирдијим хам дәри» (Јенә орада, сәһ. 152).

Икинчи сәтрин мә'насыны ачмаг үчүн исә тәдгигатчы «дохарлајы» сөзүнүн үзәриндә кениш дајанараг, өз фикирләрини ашағыдакы шәкилдә әсасландырыр: «Бу мисранын чөзүмү үчүн дә јенә һекајәјә мүрачиәт етмәк јериндә олачаг. Бамсы Бејрәк 39 јикиди илә бирликдә дүшмәнә тутсаг олур вә Бајбурд һисарында 16 ил тутсаглыгда галыр. Башга бир дејимдә, Бејрәк тутсаглыгда ихтијарламышдыр. Бизчә, Бејрәк икинчи мисрада өмрүнүн 16 илини кечириб ихтијарладығы дүшмән јурдуна сәсләнмәкдәдир» (Јенә орада). Мүәллиф «дохарлајы» сөзүнүн түркмәнчәдә «јашлы, јашча бөјүк» анламында ишләнән «токар» сөзүндән әски Азәрбајчан дилиндә т/д вә к/х сәс дәјишмәси нәтичәсиндә төрәјә биләчәк «дохар» сифәтиндән -ла шәкилчиси васитәси илә дүзәлмиш фе'лин фе'ли бағлама формасы олдуғуну зәнн едир вә «годуғум» сөзү илә бирликдә «ихтијарлајыб галдығым — јашлашыб галдығым» кими мүасирләшдирир. Даһа дәгиг десәк, тәдгигатчы һәмин мисраны «Ихтијарлајыб галдығым дүшмән јурду» кими ачыглајыр. Сонракы мисранын ачымы исә мүасир дил бахымындан артыг мүбаһисәли көрүнүр.

Бизчә, сөјләмин охунушу вә ачымы илә бағлы көркәмли алимин фикирләри әлавә изаһата вә дүзәлишә мөһтачдыр. Һәгигәтән дә, «тол» сөзү классик әдәбијјатымызын дилиндә вә диалектләримиздә (Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти Бакы, 1964, сәһ. 196) «габ» мә'насында ишләнир. Мәсәлән:

Көзүм киби чам олмаја мәчлисдә, никарә,
Ки нечә ки дөкә меји дәр дәм тола гаршу.

(Г. Бүрһанәддин. Диван. Бакы, 1988, сәһ. 67).

Јаныглыјам, су вер ичим кедирәм,
Бир чам верин ичим, дол сизин олсун.

(Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары. Бакы, 1979, сәһ. 90).

«Тол/дул» сөзүнә «сығыр дәрисиндән јапылмыш торба» мә'насында түрк диалектләриндә (Тарама сөзлүјү. Анкара, 1969, сај IV, сәһ. 1541) «габламаг» мә'насы верән «тулғамаг» фе'линин тәркибиндә «тул-ға, (мүг. ет: габ-ла) улу дилчи М. Кашғаринин мәшһур лүғәтиндә (М. Кашғари. Дивани-лүғәт-ит түрк, чевирәни Б Аталај. Анкара, III ч. сәһ. 286) раст кәлинир. Етимоложи бахымдан «тол/тул/дул/дол» сөзү гәдим түрк дилләриндә «өртмәк, бүрүнмәк, јуммаг, габағыны кәсмәк» мә'насында ишләнмиш «то/ту» архаик фе'линдән (Түрк дилләринин етимоложи лүғәти. Москва, 1980, сәһ. 260, 294, русча) төрәмишдир. Һәмин фе'л мүасир түрк дилләринин әксәриндә ишләнән тох (гарын), дол(маг), дој(маг), тут(маг) сөзләринин мәншәјиндә дурур.

Бизчә, «тол» сөзү дастанын нәср дилинә сонрадан дахил едилмиш ејни мә'налы «чувал» сөзүнүн дә јаранмасында әсас рол ојнамышдыр. Белә ки, «тул» сөзү т-ч сәс дәјишмәси вә «у» сәсинин узанмасы нәтичәсиндә «чувал» формасына (тол/тул—туул—чуул—чуал—чувал) дүшмүшдүр. Етимоложи тәһлил көстәрир ки, мүасир дилимиздә ишләнән «дон» сөзү дә «тол» сөзү илә ејни мәншәдән — архаик «то» фе'линдән төрәмишдир. Лакин «тол», үмумијјәтлә, «габ» мә'насында ишләнирсә, «дон» сөзү јалныз «әјин габы», јә'ни «палтар» мә'насында ишләнир. Елә буна көрә дә КДГ дастанларынын дилиндә «тонат (маг)» (тон-ат) фе'ли ишләндији кими (мәсәлән, Бејрәкә дајәләр гафтан кејүриб тонатдылар) «толат(маг)» фе'лининин ишләндији вә онун фе'ли бағлама формасы мүбаһисә төрәтмәмәлидир. Лакин «тола» сөзүнүн мә'насы бир аз дәгигләшдирилмәјә мөһтачдыр. Белә ки, «тола» сөзүнү јалныз «хам, ашыланмамыш дәри, кечә» кими дејил, һәм дә мүасир гырғыз дилиндә горунуб галмыш «бүтөв сојулмуш кечә» (Киргизско-русский словар (Тәртибчи К. К. Јудахиндир. Москва, 1940, с. 517) кими анламаг лазымдыр. Чүнки сөјләмдән бир аз өнчә гејд едилир ки, Бејрәк дәвә чувалына бүрүнмүшдү. Буну исә дәвәнин дәрисини там вә бүтөв сојмагла һазырламаг мүмкүндүр. Доғрудан да, түрк дилләриндә «тулум», «тулуг», «тулуп», «долаб» вә с. фонетик вариантларда јајылмыш «ағарты мәһсулларыны сахламаг үчүн истифадә едилән дәри кисәләри» адландырылан габлары гојуну бүтөв сојмагла һазырлајырлар.

Т. Текинин вариантында икинчи мисранын охунушу вә ачымы илә там разылашмырыг. Сөјләмин деилмә мәгсәди вә гүсурлу да олса, јазылышы имкан верир ки, һәмин мисра белә охунсун:

Духарлы годуғы јағы јурды.

Т. Текиндән фәргли олараг «годуғым» сөзүнү «галдығым» кими јох, елә мүасир анламында «гојдуғум» кими баша дүшүрүк. Классик әдәбијјатымызын дилиндә һәмин формаја тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр. Дикәр тәрәфдән, «дохарлы» сөзүнүн лүғәти мә'насы да буну тәләб едир. Бизчә, һәмин сөз ики тәркибдән — мүасир түрк дилләриндән јалныз јакут дилиндә «доғор» вариантында галмыш (Е. К. Петровски. Словар јакутского јазыка, том I, М., 1958, с. 727) «јол јолдашы, јолдаш, һәмкар, аргыш» вә буна јахын мә'наларда ишләнән архаик «доғар» (дохар) сөзүндән вә -лы шәкилчисиндән ибарәтдир. Демәли, «дохарлы годуғым» «јолдашлы гојдуғум» демәкдир. Етимоложи тәһлил көстәрир ки, «доғар» (дохар) сөзү өзү дә ики һиссәдән: «доғ» вә «ар» һиссәләриндән ибарәтдир. «Доғ» сөзү мүасир түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә кениш јајылмыш «доғ»(маг) фе'лининин ад корреләјаты олуб, көрүнүр, тарихән «ејни анадан доғулмуш ушагләра» дејилмишдир. Мүасир түрк диалектләриндә «доғ» сөзү («ана вә ата бир, ја да јалныз ата бир гардашлар») вә һәмин сөздән төрәмиш «доғдач» (доғ-дач) («јени доғулмуш ушаг»), «доғуғач» (доғу+гач («илк доғулан ушаг, сүд әмән ушаг»), «дуған» (дуғ+ан: гардаш), «дуғма» (дуғ+ма: гардаш) сөзләри дә һәмин фе'л-ад синкретик көкү илә бағлыдыр (Дерләмә сөзлүкү. IV, Анкара, 1969, сәһ. 1535 — 1539, 1595 — 1596). Түрк классик әдәбијјатынын дилиндә ишләнмиш «доғдачы» (доғ+да+чы: јени доғулмуш ушаг) вә «доғдаш» (доғ+даш: бир заманда доғулмуш ушаг) (Тарама сөзлүкү. Анкара, 1965, сәһ. 1195) сөзләринин дә етимоложи ачымы көстәрир ки, «доғ» сөзү тарихән һәм просесин өзүнү, һәм дә һәмин просес нәтичәсиндә дүнјаја кәлән ушағы адландырмышдыр ки, бу да түрк дилләри үчүн ганунаујғундур (мүг. ет: ичмәк — ич, көчмәк —көч, сачмаг — сач вә с.). Мүасир түркмән дилиндә «гардаш, гардашлыг, дост, һәмдәм» мә'наларында ишләнән «доған» (Туркменское-русский словарь. М., 1968, с. 274) сөзү дә архаик «доғ» көкү илә бағлыдыр.

«АР» һиссәчијини «әр, икид, киши» мә'наларыны ифадә едән «әр» сөзүнүн фонетик варианты һесаб едәрәк, «дохар» сөзүнүн «доғма адам, јолдаш» мә'наларында ишләндијини сүбут етмәк олар.

Сон нәтичәдә һәмин сөјләмә бир даһа гајыдараг:

«Тол толада кирдиким тола дәри,
Дохарлы годуғым јағы јурды,
Әлимдә гыл кишлим ајғыр малы».

вариантында охумағы вә

«Чувал (кими) долајараг (ичинә) кирдијим кечә дәри,
Јолдашлы гојдуғум дүшмән јурду,
Әлимдә гыл кишлим ајғыр малы».

шәклиндә мүасирләшдирмәји даһа доғру сајырыг.

ҺӨРМӘТЛИ ӘЗИЗ МҮӘЛЛИМЛӘ СӨҺБӘТИМ

Пәнаһ ХӘЛИЛОВ,
профессор.

Азәрбајҹан ЕА-нын мүхбир үзвү, әмәкдар елм хадими Әзиз Мирәһмәдов «Ана сөзү» (инди журнал «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» адланыр) журналынын мүсаһиби олмушдур. Мүсаһибә Азәрбајҹан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунун әдәбијјат тәдриси методикасы шө'бәсиндә һазырланыб «Азәрбајҹан мүәллими» гәзетиндә нәшр олунмуш (апрел—мај 1996) «Үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләри үчүн әдәбијјат програмы» лајиһәсинин мүзакирәси әтрафында кетмишдир. «Ана сөзү» журналынын јаздығына көрә, һөрмәтли Әзиз мүәллим «сөһбәт заманы сөјләдикләринә әлавә» олараг мәгалә мәтни дә вермишдир. Бу мәгалә журналын 1996-ҹы ил 5—6-ҹы сајында (сәһ. 21—23) нәшр олунмушдур. АЕТПЕИ-нин шө'бә әмәкдашлары јахшы таныдыглары вә үрәкдә әзизләдикләри Әзиз мүәллимлә үзбәүз отурмасалар да, ону өзләринин мүдрик вә ағсаггал һәмсөһбәти јериндә көрүрләр. Һәм дә шад олурлар ки, ады чәкилән програм лајиһәсинин нәшриндән өтән вә Әзиз мүәллимин халг дејимини хатырлатдығы «бир икидин өмрү» сајыла билән үч илдән сонра, ахыр ки, мәшһур әдәбијјатшүнас сөзүнү ешитмәк онлара нәсиб олду. Онлар шадлыгларыны билдирмәклә јанашы, арзуларыны да билдирирләр ки, бу сөзләри Әзиз мүәллимин ортаг мүәллиф олан Заман Әскәрли илә јаздыглары 10-ҹу синфин «Әдәбијјат» дәрслији нәшриндән (1996) сонра јох, ондан әввәл ешитсәјдик, бизим дә дәрслик мүәллифләринә сөзүмүз оларды. Програм лајиһәсини редактә етмиш Пәнаһ Хәлилов да онлара гошулуб дејир: Үзбәүз сөһбәтимиз бизә дә, мүәллифләрә дә хејир кәтирәрди; Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихинин елми дөврләшдирилмәси проблеминдә, бәлкә, тамам анлашма јарана билмәсә дә, чох шејләрин конкрет мүзакирәсиндә ҹанлы диалог кичиҹик бир мәгаләдә сөјләнмиш сөз вә мүлаһизәләрдән даһа тутарлы вә инандырыҹы оларды.

Әзиз мүәллимин фикринҹә, програм лајиһәсинин «мүсбәт ҹәһәтләри чохдур» (сәһ. 21). «Амма онларын **һамысы** барәдә данышмағын јери дејил». Бу «амма»нын мә'насыны мән белә баша дүшмүшәм: програмын чох олан мүсбәт ҹәһәтләрини журналын имкан вердији һәҹмдә ачыгламағын јери дејил. Бу меһрибанлығына көрә дә Әзиз мүәллимә тәшәккүр едирәм вә «јери» дүшәндә данышылмасы (мәнҹә, хүсусән тәблиғи» лазым оланлары данышыб-јазмасыны истәјирәм. Мән дә «амма» шәрти гојуб програм лајиһәсинә даир Әзиз мүәллимин тә'риф вә тәнгидини неҹә баша дүшдүјүмү, һәм дә она мүнасибәтими билдирирәм: 1. Програмда «Башлыҹа јенилик тәдрисә марксист-ленинҹи идеолокијанын тәләби илә чох вахт сүн'и јолла дахил едилмиш принсип, мүддәа вә фактларын артыг кәнара атылмасыдыр. Фолклор вә јазылы әдәбијјата ајрылан вахтларда тәнасүбүн позулмасы, **демәк олар ки, арадан галдырылыр».** 2. Ашыг сәнәти, М. Фүзули «Лејли вә Мәҹнун» (?), совет әдәбијјаты, поетика мәсәләләри, XIII әсрдә «Түркҹә јазылы әдәбијјатын фарсдилли поезијаны үстәләмәси» вә с. барәдә **кечмиш програмдакы** нөгсан вә сәһв фикирләр тәкрар олунмајаҹагдыр. 3. Ибтидаи натамам вә там орта мәктәбләрдә бәдии гираәт, јазы ишләри, синифдәнхариҹ мүталиә вә с. мәсәләләрә даир көстәришләр дә **әсасән јени, фајдалыдыр»** (сәһ. 21).

Әзиз мүәллимин програм лајиһәсинә вердији бу објектив гијмәт әдәбијјатшүнаслығымызын ағсаггалына хас мө'тәбәр сөз кими шө'бә әмәкдашларыны сечдикләри јени тәртиб үсулу вә онун елми-педагожи әсаслары үзәриндә мөһкәм дајанмаға, һәм дә програмы тәкмилләшдириб, ону лајиһә шәртилијиндән азад едәрәк мәһз Азәрбајҹан Республикасы Тәһсил Назирлијинин јеканә рәсми програмы сәвијјәсинә јүксәлтмәјә руһландырмалыдыр.

Програм лајиһәсинин «нөгсан вә сәһвләри» һаггында Әзиз мүәллимин, сән демә, «бир неҹә кәлмә»лик сөзү вармыш. О, лајиһәдә јазылмыш **«изаһат вәрәгәси»**ни «диггәтли вә сәлигәли редактәјә ән чох мөһтаҹ олан һиссәләрдән бири сајыр. Сонра бу **һиссәдәки** нөгсанлары үч тезис әтрафында топлајыр: «Бурада **һәм** елми бахымдан мүбаһисәли, јахшы ишләнмәмиш, **һәм** ашкар-јанлыш, сәһв, **һәм дә** тамам лазымсыз јерләр чохдур» (сәһ. 21). Лазымсыз јерләри мәтндән чыхармаг су ичмәк гәдәр асандыр. Дигәтли вә сәлигәли редактәјә мөһтаҹ сајылан сәһифәләрдә Әзиз мүәллимин көстәрдији вә көстәрмәдији нөгсанлара бахмаг, көстәрилән нөгсанлар шәксиз-шүбһәсиздирсә, онлары мүтләг дүзәлтмәк борҹумуздур; әкәр бу нөгсанлар програм лајиһәсинин тәртибчиләри вә редактору илә Әзиз мүәллим арасында гала биләҹәк мүбаһисә мөвзусудурса, онда белә мүбаһисәјә көрә Әзиз мүәллимин сөзүнү гајтармаг күнаһынын наһаг јерә бојнумуза дүшмәјәҹәјинә дә әминәм.

Әзиз мүәллим көрдүјү нөгсанлара «бир неҹә мисал» вермишдир. Онлардан бири: «Әдәбијјат әтраф мүһити, инҹәсәнәти дујмаға (?) она мүнасибәт билдирмәјә (?), јахшыны писдән сечмәјә истигамәт верир вә јахындан кемәк едир». Бу ҹүмләнин өзү програм тәртибчиләринә, редактәси профессор Пәнаһ Хәлилова мәхсусдур. Һәмин ҹүмләјә редактә бахымындан Әзиз мүәллимин ирады беләдир: «Ҹүмләдә әдәбијјатын мәзијјәти, инсана хејри, фајдасы барәдә фикир «дујмаға», «мүнасибәт билдирмәјә» сөзләриндәнсә **«дујуб, һисс етмәјә, гаврајыб баша дүшмәјә»** кими вариантларла верилсә, даһа мүнасиб олар» (сәһ. 22). Әзиз мүәллим бу ирадында да һөкм вермәјәрәк «даһа мүнасиб» редактә вариантыны тәклиф едир.

Јахшы билирәм ки, редактор тәхминән икинҹи мүәллиф гәдәр һөрмәтли вә ишинә мәс'ул олан шәхсдир. О, тәртибчиләрин мүәјјән бир фикрини даһа мүнасиб һала салмаг гајғысына галмалыдыр. Мәним редактә етдијим нүсхә институтун архивиндә сахланыр. Нүсхәни көрәнләр мәним өз ишимә неҹә диггәтли вә сәлигәли јанашдығымы билирләр. Әзиз мүәллимин мисал кәтирдији мәтндә гаршысына суал гојдуғу «инҹәсәнәти» сөзүнүн јерсиз олараг мәтнә дүшмәси редакторун күнаһы дејил, һәм дә шө'бә әмәкдашларынын диггәтсизлијиндәндир. Әзиз мүәллимин редактә версијасы һаггында шө'бә әмәкдашлары мәним фикрими сорушанда мән Әзиз мүәллими редактә устасы кими дә таныдығымы дедим вә һәр ики редактә вариантындакы «дујғу», «һисс етмә», «гаврама» сөзләринин мә'насындакы ејнилији көрмәк үчүн Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәтинә бахмағы мәсләһәт көрдүм. Лүғәтдәки мисаллар беләдир: **Дујғу.** Исим. Мә'насы: 1. Објектив аләмин һадисәләрини **гаврама,** һиссетмә габилијјәти; 2. Өз һиссләри, тәәссүраты әсасында бир шеји **гаврама, дәрк етмә, баша дүшмә** габилијјәти»; 3. **Сезмә, анлама, баша дүшмә** габилијјәти» (2-ҹи ҹилд, 1980, сәһ. 159).

Һисс. Исим, әрәбҹә. Мә'налары: 1. Бах: **дујғу; һисс етмәк** — бах: **дујмаг.** 3-ҹү мә'на чалары: «Өз дујғулары, тәәссүраты әсасында бир шеји апајдын, һәссаслыгла **гаврама, дәрк етмә** баҹарығы (4-ҹү ҹилд, 1987, сәһ. 395).

Лүғәтин бу изаһындан сонра редактәнин һәр ики вариантынын мәгбул олдуғу көрүнүр вә сөзә гәнаәт бахымындан мүәллим редактә варианты кәрәк үстүн сајылсын.

«Изаһат вәрәгәси»ндә диггәтли редаксијаја ән чоһ мөһтаҹ олан мәтн парчаларына даир Әзиз мүәллимин кәтирдији мисаллардан бири дә беләдир: «Нәзәри анлајышларын верилмәсиндә (?) шакирдләрин гаврама имканы, дәрс заманы үзәриндә иш апарылан әсәрдә (бәлкә, «әсәрдә?». Ә. Мирәһмәдов) даһа чох бағлылығы вә мүрәккәблик дәрәҹәси диггәт мәркәзиндә сахланылыр» (сәһ. 22). Әзиз мүәллимин бу мәтнә

М. Ф. Ах...
Азәрбајҹа...
Дөвләт КИТАБ...

мүнасибәти: «үслуб гарышыглығы фикир анлашылмазлығына вә гарышыглығына сәбәб олмушдур». Бу һаглы ирада нә е'тиразым ола биләр? Амма бу гарышыглыг јалныз редактор диггәтсизлији вә сәлигәсизлији сајылмамалыдыр. Мәтн парчасыны јазмыш тәртибчиләр өз јазыларынын корректурасы илә јахшы мәшғул олмајыблар, белә ки, чүмләдән бир сөз дүшүбдүр, гарышыглығы јарадан һәмин сөздүр. Галды мәтндәки «әсәрдә» сөзүндәки «д» һәрфи әвәзинә «л» һәрфи кетмәли иди, јә'ни «әсәрлә» олмалы иди ки, үслуб да, фикир дә анлашыглы олсун. Амма корректорун дүзәлтмәдији бир сөзү Әзиз мүәллим дә, журналын корректору да дүзәлтмәк истәдији һалда сәһв јазылмыш сөз («әсәрдә») Әзиз мүәллимин дүзәлишиндән сонра да нечә варса, еләчә тәкрар едилмишдир. Әзиз мүәллимин мәгаләсиндә бурахылмыш сәһвләри сајмагла гуртармаг олмур. Амма мәгаләнин әлјазмасында һәмин сәһвләрин ола биләчәјинә инанмырам. Мәгаләнин илк чүмләсиндә «гәзетиндә» әвәзинә «гәзетиндә н», 2-чи абзасда «програмы да» әвәзинә «програмында», ондан азча ашағыда «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндәки (16, 23, 20 апрел) күн ардычыллығынын позулмасы (сәһ. 21), 22-чи сәһифәсиндә «програмда» әвәзинә «програмла» јазылмасы, «әсәрин мөвзусу барәдә» әвәзинә «әсәрин мөвзу барәдә», «һәјатдан көтүрүлмәдији» әвәзинә «һәјатда көтүрүлмәдији» шәклиндә нәшр олунмасы мәкәр Әзиз мүәллимин диггәтсизлијиндәндир? Бу сәһвләр садәчә олараг Әзиз мүәллимин һәмишә етдији кими, бу дәфә дә көрүнүр, мәгалә мәтнинин корректурасыны шәхсән охумајыб, ону корректора е'тибар етмәсиндәдир. Мәним редактә етдијим програм лајиһәсинин нәшриндәки бир сыра нөгсанлар да бу сәпкидәдир. Нә јахшы ки, белә ејбли нөгсанлар шакирдләрин охујуб өјрәндикләри дәрс вәсаитләринә вә дәрсликләрә дүшмәмишдир. Мүәллимләр, профессорлар, академикләр бу нөгсанлара сајмазлыг да көстәрә биләрләр.

Әдәбијјат тәдрисинин мүбаһисәли проблемләринә кәләндә Әзиз мүәллимин сөзүнү тәкрар едирик ки, бурада онлардан сөз ачмағын јери дејил. Програм лајиһәси тәртибчиләринин үнванына Әзиз мүәллимин бир сөзү дә вар: «Изаһат вәрәгәсинин үчүнчү һиссәсиндә **доғру** дејилир ки, үмумтәһсил мәктәбиндә Азәрбајчан әдәбијјатыны **бүтүн кенишлији** илә өјрәтмәк **имкан харичиндәдир**» (сәһ. 22). Бизә елә кәлир ки, бүтүн дәрс вәсаити, хүсусән дәрслик мүәллифләри Әзиз мүәллимин бу өлчүлүб-бичилмиш е'тирафына һәмрә'ј олмалыдырлар. Дәрслик мүәллифләринин бу мәзмунда һәмрә'лији күчләндикчә, ја Әзиз мүәллим, ја башга бир мүдрик мүәллим е'тираф етмәли олачагдыр ки, «бүтүнлүкдә» вә «кенишлији» илә өјрәтмәјин имкан харичиндә олмасынын е'тираф едилмәси дәрслик јарадылмасы принсипләринә вә проблемләринә әдаләтли бахышын илк мәрһәләси кими архада галачаг, јәгин ки, тәзә е'тираф мәрһәләси кәләчәк. О да белә бир идракын мәһсулу олачаг: әдәбијјат дәрсләри васитәси илә һәр шејдән әввәл әдәби-бәдии зөвг тәрбијә едилир, сонра милли мәфкурә дашыјан әдәбијјатымызын инкишаф тарихи үзрә вә дүнја әдәбијјаты хәзинәсиндән сечмә абидә вә јазычыларын сечмә әсәрләри үзрә контур чеврәси шәклиндә јаддаш әмәлә кәтирилир. Нијјәт орта мәктәб шакирдләрини али мәктәбләрин филоложија факүлтәләринә ајаг баса биләчәк филолог јетишдирмәк дејил вә ола да билмәз.

Али мәктәбләрдә бакалавр јетишдирмәк програмы һәјата кечирилдији индики заманда орта мәктәб шакирдини аз гала бакалавр филолог тимсалында көрмәк һәвәси илә дәрслик јазан мүәллифләрин әдәби ичмаллары минимум сәвијјә вә һәчмә ендирмәләри, синифдән синфә кечдикчә һәчми артан вә тәкмилләшдириләрәк елми биографија дөнән очерк-портретләри сејрәлтмәләри лап елә инди гачылмаз бир зәрурәт олмушдур. Бу зәрурәтә гатлашыб әдәбијјат програмы тәртибчиләри илә әдәбијјат дәрсликләри јазан мүәллим вә алимләрин сә'ј бирлији вә там анлашма заманы кәлиб чатмышдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ПРОГРАМЫНЫН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ БАРӘДӘ

Ә. АББАСОВ,
педагожи елмләр намизәди.

1993-чү илдә Азәрбајчан дилиндән јени програм һазырланараг мәктәбләримизин истифадәсинә верилди. Бунун ардынча дәрсликләр јарадылды.

Артыг беш илдән чохдур ки, мүәллимләр һәмин програм вә дәрсликләрлә ишләјирләр. Вәзијјәтин тәһлили көстәрир ки, бә'зи мәктәбләрдә мүәллимләр нөгсанлара јол верирләр. Әлбәттә, бу нөгсанларын чох һиссәси јени мәзмунун орижинал чәһәтләринин, ону әввәлкиндән фәргләндирән хүсусијјәтләрин мүәллимләрә чатдырылмамасы, јахуд да даһа конкрет десәк, һазырланмыш јени мәзмун барәсиндә мүәллимләрә мүәјјән төвсијәләрин верилмәмәси илә әлагәдардыр. Белә бир шәраитдә мүәллимләр өз ишләрини баша дүшдүкләри кими тәшкил етмәјә сә'ј көстәрир, фәалијјәтләрини ән чох субјектив амилләр үзәриндә гурурлар. Онлар даһа чох ән'әнәви тәчрүбәјә әсасланараг Азәрбајчан дилиндән лингвистик анлајышларын мәнимсәдилмәсиндә нәзәри аспектә үстүнлүк верир, практик чәһәтләрин нәзәрә алынмасына зәиф диггәт јетирирләр. Нәтичәдә фәннин тә'лим мәгсәдилә бағлы вәзифәләринин һәјата кечирилмәсиндә чәтинликләр јараныр. Бунун ән башлыча сәбәби фәннин практик функсијасынын дәрк едилмәмәси, онун мәгсәд вә вәзифәләриндән ирәли кәлән хүсусијјәтләрин нәзәрә алынмамасы илә әлагәдардыр. Она көрә дә бу јазыда Азәрбајчан дилиндән јени програмын хүсусијјәтләриндән данышмағы бир мәгсәд кими гаршыја гојмушуг.

Биринчи. Азәрбајчан дили әввәлләр орта үмумтәһсил мәктәбләринин ики пилләсиндә тәдрис олунмушдур: ибтидаи вә орта мәрһәләдә. Бу заман ибтидаи мәрһәлә бүнөврә ролуну ојнамыш, нөвбәти мәрһәләдә исә системли билакләр верилмишдир. Фактик олараг јухары синифләрә исә хүсуси саат ајрылмамышдыр. Она көрә дә имканы олан мәктәбләрдә факултативин һесабына епизодик гајдада мәшғәләләр тәшкил едилмиш, орада систематик курсун тәдриси заманы алынмыш билик, бачарыг вә вәрдишләрин тәкрар едилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Јени програмда Азәрбајчан дилинин структурунда дәјишиклик апарылмыш, онун бүтүн мәрһәләләрдә өјрәдилмәси зәрури һесаб едилмишдир. Програмын изаһат вәрәгәсиндә көстәрилдији кими, I—IV синифләрдә Азәрбајчан дили үзрә ибтидаи курс, V—VIII синифләрдә системли курс өјрәдилир; IX—XI синифләрдә исә шакирдләрә Азәрбајчан дилиндән системли курс үзрә верилмиш билик, бачарыг вә вәрдишләр даһа да мөһкәмләндирилир, инкишаф етдирилир, тәкмилләшдирилир вә бунунла јанашы, онлара програмын тәләбләри үзрә дил һаггында елмин бир сыра мүһүм мәсәләләри илә әлагәдар јени биликләр верилир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дилинә V—VIII синифләрдә һәфтәдә 16 саат, IX—XI синифләрдә исә 5 саат вахт ајрылмышдыр. Һәмин вахтын мигдары бүтөвлүкдә 21 саат едир ки, бу да әввәлкиндән 3 саат артыгдыр.

Мөвчуд програм орта үмумтәһсил мәктәбинин сон пилләләринә мүвафиг олараг ики һиссәдән ибарәт һазырланмышдыр: V—VIII синифләр үчүн програм; IX—XI синифләр үчүн програм. Һәр мәрһәлә үчүн һазырланмыш програмлара даир изаһат вә гејдләр верилмишдир. Бу изаһат вә гејдләр програмларын үмуми мәзмун вә структуруна аид олмагла, әслиндә, методики характер дашыјыр вә ондан истифадә едәнләрә көмәк көстәрмәк мәгсәди күдүр.

Икинчи. Мә'лум олдуғу кими Азәрбајчан дили даһа чох практик әһәмијјәти олан үмумтәһсил фәнләриндән биридир. Ону тәдрис етмәклә ән ваҹиб үнсијјәт васитәси олан дил үзрә мүвафиг бачарыг вә вәрдишләрин ашыланмасына наил олмаг мүмкүндүр. Азәрбајҹан дилчилијинин саһәләринә даир биликләрдән бу бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасында бир васитә кими истифадә едилир. Амма нәдәнсә, сон вахтлар бу истигамәтә мүнасибәт дәјишиб, «Азәрбајҹан дили тә'лиминин әсас мәгсәд истигамәти сәһв салыныб» (Ә. Әфәндизадә «Азәрбајҹан дили тә'лиминин мүһүм проблемләри». «Азәрбајҹан мүәллими» гәзети, 28 март 1996-чы ил). Һәмишәкиндән фәргли олараг инди шакирдләрә даһа чох лингвистик биликләр вермәк, онларын елми-нәзәри мә'луматлылығыны артырмаг апарычы идејаја чеврилиб.

Мә'лум олан факт беләдир ки, биликләр инкар едилмир, бачарыг вә вәрдишләрин өзүлүндә дуран мүһүм компонент кими нәзәрә алыныр. Лакин практик фәнләрин башлыча үмумтәһсил мәгсәдинин һәјата кечирилмәсиндә бачарыг вә вәрдишләрин габарыглашдырылмасынын зәрурилији өн плана чәкилир.

Јени програм һазырланаркән бүтүн бунлар нәзәрә алынмыш, мүәллимә конкрет истигамәт вермәјә, Азәрбајҹан дили фәннинин практик характериндән ирәли кәлән әсас мәгсәд вә вәзифәләри шәрһ етмәјә хүсуси диггәт јетирилмишдир.

Орта үмумтәһсил мәктәбләриндә бүтүн фәнләр бүтөвлүкдә инсан јетишдирмәк, ҹәмијјәтин апарычы гүввәләринә чевриләҹәк кәнҹләри формалашдырмаг истигамәтинә јөнәлдилир. Програмда Азәрбајҹан дилинин мәгсәди шәрһ олунаркән мәсәләјә илк нөвбәдә бу мөвгедән јанашылыр, онун үмумтәһсил мәгсәди белә ачыгланыр: «Үмумтәһсил мәктәбләриндә тәдрис олунан бүтүн фәнләрин, о ҹүмләдән түрк дили (Азәрбајҹан дили **ред.**) фәннинин тәдрисиндә үмуми мәгсәд тәһсили шәхсијјәтин инкишафы механизминә чевирмәкдән, үмумиликдә ҹәмијјәтин инкишафы фактору илә үзви сурәтдә әлагәләндирмәкдән ибарәтдир».

Сонра Азәрбајҹан дилинин **тә'лим мәгсәди** ачыгланыр. Әввәл үмуми гајдада данышылыр, шакирдләрин үмуми инкишафында, үнсијјәт мәдәнијјәтинин формалашдырылмасында онун әһәмијјәтиндән бәһс олунур. Шакирдләрдә дил һадисәләринә, сөзә һәссас мүнасибәтин тәрбијә едилмәси, онларда нитг мәдәнијјәти вәрдишләри јаратмаг, дүзкүн вә сүр'әтли оху техникасына, интонасија вә тәләффүз нормаларына, һүснхәт вә дүзкүн јазы гајдаларына јијәләнмәјин јалныз бу фәннин васитәсилә мүмкүн олмасы ачыгланыр. «Шакирдләрә дилимизин фонетик, морфоложи, синтактики гурулушуна, лексикасы, фразеолокијасы вә дикәр саһәләринә даир мүвафиг нәзәри биликләр вермәкдән вә бу биликләр зәмининдә онларда һәртәрәфли нитг һазырлығы, јә'ни савадлы јазы, шүурлу вә сүр'әтли оху вәрдишләри, башгасынын нитгини хүсусән тә'лим информасијаларыны дүзкүн баша дүшмәк, үнсијјәтин мүхтәлиф шәраитләриндә (рәсми јығынҹагларда, мүсаһибәләрдә, мүхтәлиф мәҹлисләрдә, гатарда, мағазада вә б.) өз фикрини шифаһи вә тәләб олунан һалларда јазылы олараг сәрбәст, дәгиг вә дүзкүн ифадә етмәк бачарыглары јаратмаға наил олмагдан» ибарәт олмасы барәдә гејд едилир.

Даһа сонра Азәрбајҹан дили тә'лиминин шакирдләрин тәрбијәсиндә ојнадығы рол, онларын «милли мәнлик шүуруна тә'сири», естетик көрүшләринин формалашмасында ролу көстәрилир. Бунлардан әлавә, дилә һәссас мүнасибәтин јарадылмасында, мүгајисәләр апармаг, тәһлил, тәркиб етмәклә үмуми мәнтигин мүһакимә габилијјәтинин инкишаф етдирилмәсиндә, елми дүнјакөрүшүнүн кенишләнмәсиндәки әһәмијјәтиндән данышылыр. Бүтүн бунлар фәннин тәрбијәви әһәмијјәти кими сәҹијјәләндириләрәк үмумиләшдирилир. Фикримизҹә, садаланан хүсусијјәтләр өз маһијјәтинә көрә Азәрбајҹан дили фәннинин тәрбијәви мәгсәдини характеризә етмәклә онун мәзмунундан хәбәр верир. Вә мүәллимләрин Азәрбајҹан дили фәннини **тәрбијәви мәгсәди** барәдә тәсәввүрләринин конкретләшдирилмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Азәрбајҹан дили тә'лиминин әсас мәгсәдинә әмәл етмәјин башлыҹа ҹәһәти мүәјјәнләшдирилмиш конкрет вәзифәләрин һәјата кечирилмәсиндән асылыдыр.

Програмда бу мәнтигә ујғун олараг әсас мәгсәддән ирәли кәлән вәзифәләр дәгигләшдириләрәк тәсниф едилмишдир.

«—шакирдләрә дил һаггында әнүмдә биликләр вермәк; бу биликләрә әсасланмагла онлара өз нитгләрини (нитг тәҹрүбәләрини) дәрк етмәкдә көмәк көстәрмәк вә онларда өз нитгләринә нәзарәт етмәк бачарығы тәрбијәләндирмәк;

— шакирдләрдә әдәби дилин мүвафиг нормаларына (орфоепик, орфографик, лексик, грамматик вә с.) аид бачарыг вә вәрдишләр јаратмаг;

— онларын өз нитгләрини тәкмилләшдирмәјә даим сә'ј көстәрмәләринә наил олмаг;

— онларда өз ана дилләринә дәрин мәһәббәт һисси тәрбијә етмәк».

Тә'лим просесиндә бу вәзифәләрин ҹидди шәкилдә нәзәрә алынмасы, онларын һәјата кечирилмәси ваҹиб һесаб едилир. Хүсуси олараг дил мүәллимләриндән һәмин вәзифәләрин маһијјәтини дәрк етмәләри, иш просесиндә онлары рәһбәр тутараг фәалијјәт көстәрмәләри тәләб олунур.

Үчүнҹү. Методика елминин башлыҹа тәләбләриндән бири лингвистик јениликләри диггәтлә көтүр-гој етмәк, фајдалы олан вә практик ҹәһәтдән лазымлы анлајышлары мүәјјәнләшдирмәкдән, онларын һесабына зәнкинләшдирмәкдән ибарәтдир. Бу, Азәрбајҹан дилиндән јени мәзмунун һазырланмасында нәзәрә алынмышдыр. Илк нөвбәдә Азәрбајҹан дилчилијинин сон дөврләр инкишаф истигамәтләри, онун мүхтәлиф саһәләриндәки арашдырмалар нәзәрә алынмышдыр. Бу заман бир нечә тәләб әсас көтүрүлмүшдүр.

1. Азәрбајҹан дилчилијинин мүхтәлиф шө'бәләринин фонунда систематик курсун бүтөвлүјүнү тә'мин етмәк.

2. Мүхтәлиф лингвистик анлајышларын әһатәләнмәси вә бу барәдә там тәсәввүрүн формалашдырылмасына тә'минат верән елементләрдән истифадә етмәк, онларын һесабына нәзәри материаллары зәнкинләшдирмәк.

Бу тәләбләрә мүвафиг олараг бүтүн синифләрдә өјрәдилән материаллар нәзәрдән кечирилмиш, онларын бир даһа зәнкинләшдирилмәсинә диггәт јетирилмишдир.

Систематик курсун башланғычында **иҹтимаи һәјатда дилин ролу, Азәрбајҹан дили һаггында мә'лумат, дилин тәркиб һиссәләри — фонетик системи, луғәт тәркиби вә грамматик гурулушу** кими үмуми мәсәләләр програма әлавә едилмишдир. Фонетика бәһси үзрә **ачыг вә гапалы саитләр, ачыг вә гапалы һеҹалар**, лексиколокија, фразеолокија, сөз јарадыҹылығы бәһсләри үзрә **луғәт тәркибиндә үмуми вә хүсуси сөзләр, хүсуси сөзләрин группары (шәхс адлары, јер адлары вә б.), фразеоложи бирләшмәләр, онларын чохмә'налылығы, омонимлији, синонимлији вә антонимлији**, морфолокија үзрә **Азәрбајҹан дили морфоложи гурулушунун илтисаги хүсусијјәтинә көрә сөз көкүнә бир нечә сөздүзәлдиҹи вә сөздәјишдириҹи шәкилчинин артырыла билмәси, исмин луғәти вә грамматик мә'насы, фе'лин луғәти мә'на нөвләри, фе'лин грамматик мә'на нөвләри фе'лин шәкилләри** вә с. јени лингвистик хүсусијјәтләр кими програма салынмышдыр. Дүздүр, бу материалларын ичәрисиндә практик әһәмијјәти аз оланлар да вардыр. Лакин програмы јениләшдирмәк, она дилчилик елминин инкишафы бахымындан мүасирлик руһу кәтирмәк инкаредилмәздир.

Арашдырмалар көстәрир ки, мөвзуларын бә'зиләри дәрсликләрин тәртибиндә нәзәрә алынмамышдыр. Мүәллифләр онлара тә'лим јүкүнү ағырлашдыран материаллар кими јанашмыш, дәрсликләрин тәртибиндә һәмин материалларын үзәриндән сүкутла кечмишләр.

Дөрдүнҹү. IX—XI синифләрдә илк дәфәдир ки, ајрыҹа бир курс кими Азәрбајҹан дили тәдрис олунур. Бә'зи методист алимләр буну хүсуси курс адландырырлар. Адәтән, хүсуси курс тәдрис олунан елми системин мүәјјән саһәсини дәринләшдирмәјә хидмәт көстәрир. О саһә үзрә јени бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасында һәлледиҹи рол ојнајыр. IX—XI синифләрдә тәдрис едилән Азәрбајҹан дили курсу исә бу хүсусијјәтләрдән хејли узаг олмагла бүтөв бир системин әһатәләнмәсинә, тамамланмасына истигамәтләндирилиб. Програмда көстәрилдији кими, «IX—XI синифләрдә түрк дили (Азәрбајҹан дили — **ред.**) дәрсләринин әсас материалы мәһз нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат үзрә ишләри әһатә едир». Илкин тәҹрүбәләр көстәрир ки, IX—XI синифләрдә Азәрбајҹан дилинин тәдрис едилмәси ашағыдакы хүсусијјәтләр бахымындан әһәмијјәтлидир.

1) Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјатла бағлы Азәрбајҹан дилчилијинин саһәләри барәдә шагирдләрин тәсәввүрләрини тамамлајыр, онларын биликләрини системә салыр.

2) Дил вә дилчилик, Азәрбајҹан дилинин, үмумијјәтлә, түрк дилләринин гурулушу вә тарихи һаггында материаллар әсасында шагирдләрин үмуми дилчилијә даир тәсәввүрләринин формалашдырылмасы үзәриндә иш апарылыр. Онларын лингвистик тәфәккүрләринин јарадылмасына тә'сир көстәрир.

Орта үмумтәһсил мәктәбләринин јухары синифләриндә Азәрбајҹан дилинин тәдрис олунмасына һәмишә тәшәббүс көстәрилмишдир. Һәтта 30-ҹу илләрин сонунда профессор Ә. Дәмирчизадәнин редакторлуғу илә һазырланмыш Азәрбајҹан дили програмы лајиһәсиндә јухары синифләр үчүн Азәрбајҹан дили курсунун мәзмуну һазырланмышдыр. Лакин онун тәсдиги вә һәјата кечирилмәси нәдәнсә дајандырылмышды. Нечә онилликләрдән сонра бу ишә јенидән гајыдылмышдыр. Ана дилинин тәдрисинә верилән саатларын мигдары артырылмышдыр. Мәрһум профессор Ә. Әфәндизадәнин тә'биринҹә десәк, «түрк дилинин (Азәрбајҹан дилинин) тәдрисинә јухары синифләрдә дә хүсуси саатлар ајрылмасы мәктәб тәһсилиндә бу фәннин тә'лим әһәмијјәтини даһа бариз шәкилдә дәјәрләндирмәјин ән диггәтәлајиг нүмунәләриндән бириндир».

Артыг нечә илләрдир ки, јухары синифләрдә Азәрбајҹан дили тәдрис олунур. Шагирдләрә **үмуми дилчилик, нитг мәдәнијјәти** вә **үслубијјат мәсәләләри** өјрәдилир. Әлдә олунан тәҹрүбә белә бир нәтиҹәјә кәлмәјә имкан верир ки, доғрудан да, илләрдән бәри Азәрбајҹан дил курсунун VIII синифдә баша чатмасы шагирдләрин дилә даир биликләриндә јарымчыглыг әмәлә кәтирмиш, онларын елми дүнјакөрүшүнүн тамамланмасына мәнфи тә'сир көстәрмишдир. Орта тәһсили баша вуракән V—VIII синифләрдә әлдә етдикләри биликләри јаддан чыхармыш, унутмалы олмушлар. Лакин сон вахтлар IX—XI синифләрдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси јаранмыш һәмин бошлуғун арадан галдырылмасына хејли тә'сир көстәрмишдир. Әввәлдән алынан биликләрин јада салынмасы, тәкрарланараг мөһкәмләндирилмәси вә гисмән кенишләндирилмәси үчүн имкан јаранмышдыр. Дүздүр, тәҹрүбә көстәрир ки, һазыркы шәраитдә бу имканлардан истифадә едилмәси саһәсиндә чатышмазлыглар вардыр. Һәмин чатышмазлыгларын арадан галдырылмамасы бир сыра објектив вә субјектив сәбәбләрлә бағлыдыр. Лакин бүтүн бунлар һеч дә јухары синифләрдә тәдрис олунан Азәрбајҹан дили курсунун әһәмијјәтини азалтмыр. Әксинә, онун зәрурилијини бир даһа әсасландырыр.

Бешинҹи. Рабитәли нитгин инкишаф етдирилмәси Азәрбајҹан дили тә'лиминин бел сүтунудур. Елә буна көрә дә тә'лимин мәзмунунда онун инкишаф етдирилмәсинә хүсуси јер ајрылмыш, програмда бу мәсәләјә хүсуси бир бөлмә һәср едилмишдир. Бүтүн синифләрдә онун әһатә етдији мәсәләләрин мигјасы мүәјјән едилмишдир. Һәр бир синифдә иллик саатларын рабитәли нитгин инкишафы үчүн ајрылмыш һиссәси конкрет олараг көстәрилмишдир. Мөвҹуд програмда һәмин саатларын мигдары ашағыдакы кимидир:

V синифдә — 26 саат; VI синифдә — 24 саат; VII синифдә — 19 саат; VIII синифдә — 21 саат; IX синифдә — 18 саат; X синифдә — 20 саат; XI синифдә — 12 саат.

Орта мәктәбин сон једди илиндә үмуми саатларын 130-у рабитәли нитг үчүн мүәјјәнләшдирилир. Бу вахтлара хүсуси һәдд гојулур, онлардан сәмәрәли истифадә етмәк тәвсијә едилир.

Рабитәли нитгин нәзәри әсасларында нитгин үслублары, мә'на функсионал типләри вә мәтнин әламәтләри әһатә олунур. Она көрә дә програмда мәтнин мәзмуну вә структуру, үслубларын башлыҹа әламәтләри, нәгли, тәсвири вә мүһакимә характерли нитг нүмунәләри үзәриндә иш апармаг әсас тәләб кими гаршыја гојулур. Рабитәли нитг нүмунәси кими әмәли јазы, ифадә вә инша јазылара верилән тәләбләрин нәзәрә алынмасы тәклиф едилир. Бүтүн бу ишләрә көрә дә бачарыгларын һәҹми мүәјјәнләшдирилир. Онлар нитг фәалијјәтинин **мәтнин тәһлили, мәтнин мәзмуну үзрә иш, мәтнин тәртиби, мәтнин тәкмилләшдирилмәси** нөвләри үзрә конкретләшдирилир.

Бә'зи синифләрдә нәзәрдә тутулмуш мәсәләләр тәкрар тә'сири бағышласа да, онун маһијјәтинә кәлдикдә орада һеч бир јенилијәт нәзәрә чарпмыр. Мәсәлән, IX—XI синифләрдә «мүһакимә характерли иншалар, јарадыҹы јазылара һазырлыг вә онларын апарылмасы, мүхтәлиф әмәли јазылар» бир тезис кими мүхтәлиф синифләрдә тәкрарланыр. Көрүлән ишин мәзмунуна кәлдикдә исә орада мүхтәлиф јазылар үзәриндә ишләр тәшкил олунур ки, онларын һәр биринин нүмунәсиндә шагирдләрин мүхтәлиф нитг имканларынын кенишләндирилмәси, јазы вә оху вәрдишләринин зәнкинләшдирилмәси нәзәрдә тутулур.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи һалларда рабитәли нитг анлајышы дүзкүн дәрк олунмур. Онун имла јазылары әһатә етмәси барәдә фикирләр сөјләнилир. Бу, әлбәттә, елми-методик ҹәһәтдән сәһвдир. Имлалар шагирдләрин даһа чох орфографија вә дургу ишарәси бачарыгларыны мөһкәмләндирмәјә хидмәт көстәрмәклә үмуми нитг инкишафына тә'сир көстәрир. Лакин рабитәли нитг вәрдишләринин формалашдырылмасында хүсуси јери олан ифадә, инша, әмәли јазы вә саирин сәвијјәсинә галха билмир.

Јени програмын тәләбинә әсасән V—VIII синифләрдә шагирдләр нитгин үслублары илә практик олараг таныш олур, онларын әламәтләрини мүшаһидә едир. X—XI синифләрдә исә шагирдләрин практик нитг вәрдишләринә истинад олунур, онларын емпирик бачарыглары үзәриндә үмумиләшдирилмә апарылыр. Үслубларын лингвистик тәбиәтләри барәдә шагирдләрә елми биликләр ашыланыр. Шагирдләрин үслубијјат анлајышларына даир лингвистик тәфәккүрләри формалашдырылыр.

Алтынҹы. Јени програм хәтти принсип үзрә гурулмушдур. Орада бүтүн лингвистик материалларын ардыҹыллыгла, систем шәклиндә дүзүлмәсинә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Илк бахышда елә тәсәввүр јараныр ки, мүәјјән тәкрарлар, мөвзулар, бөлмәләр арасында әлагәләр арадан галдырылмыш, шагирдләрин өјрәндикләринә истинад етмәк имканлары минимума ендирилмишдир. Бу исә башлыҹа олараг програмын мәзмунунда фәндахили, фәнләрарасы әлагә, тәкрар вә саирин габарыг шәкилдә верилмәмәсиндән ирәли кәлмишдир.

Јени програмын мәзмунунда елмилик даһа габарыг шәкилдә ән плана чәкилсә дә, бүтөвлүкдә дилчилик анлајышларынын јазылы вә шифаһи нитгин имканларына истинад олунараг тәдрис олунмасы диггәт мәркәзиндә сахланылмышдыр. Синтактик конструксијалар өјрәтмә механизминин әсасына кәтирилмишдир. Шагирд дүшүнҹәсинин өзүлүндә дуран лингвистик мүһакимәләрин дилин үслублары, онун мүхтәлиф чаларлары гијафәсиндә тәгдим олунаҹағы нәзәрдә тутулмушдур.

Једдинчи. Програмда мүәјјән чатышмазлыгларын олмасы да ону характеризә едән спесифик хүсусијјәтләр кими нәзәрә чарпыр. Бунларын сырасында шакирдләрә ашыланачаг биликләрин һәчминин конкрет көстәрилмәмәси, бачарыг вә вәрдишләрин һәчминдәки мәһдудлуг, онларын лингвистик материалларын бүтүн хүсусијјәтләрини там әһатә едә билмәмәси, синтаксисдән башланғыч курсунун олмамасы, практик әһәмијјәти зәиф олан икинчи дәрәчәли материалларын фәргләндирилмәмәси вә саир мәсәләләр вардыр ки, онлары нәзәрә алмадан Азәрбајчан дили тә'лиминдә мәзмунун һазырланмасы, онун өјрәдилмәси үзрә ишин тәшкили саһәсиндә сәмәрәли нәтичәләр әлдә етмәк гејри-мүмкүндүр.

Азәрбајчан дилини мүкәммәл өјрәтмәк, ону кәнч нәслә мә'нәви варлыг кими севдирмәк илк нөвбәдә бу фәнн үзрә програмын тәләбләринә даһа јахындан бәләд олмагдан асылыдыр. Бу тәләбләри дәриндән өјрәнмәк вә тә'лим просесиндә онлары һәјата кечирмәк үчүн програмын өзүнә мүрачиәт етмәк фајдалы һесаб едилир.

АЧЫГ ДӘРСДӘН ГЕЈДЛӘР

«ВӘТӘНИ СЕВМӘЈӘН ИНСАН ОЛМАЗ...»

Ајдын ПАШАЈЕВ,
Бакы шәһәр Педагожи Кадрларын Ихтисасартырма Институтунун методисти, филолокија елмләри намизәди.
Улдуз ӘҺМӘДЗАДӘ,
Биңәгәди РТШ-нин методмәркәзинин методисти.

Бакы шәһәр Тәһсил Идарәсинин 1997—98-чи дәрс илини «Тәһсилин һуманистләшдирилмәси бахымындан тә'лим просесинин диференсиаллашдырылмасы вә фәрдиләшдирилмәси или» е'лан етмәси илә әлагәдар Биңәгәди рајонунун үмумтәһсил мәктәбләриндә дә бир сыра мараглы вә рәнкарәнк тәдбирләрин шаһиди олуруг.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин тез-тез ачыг дәрсләринин тәшкил едилмәси, габагчыл тәчрүбәнин үмумиләшдирилиб јајылмасы бу бахымдан диггәти хүсусилә чәкир.

Рајондакы 283 сајлы мәктәбдә тәшкил едилмиш ачыг дәрсин тәшкили бир даһа көстәрди ки, тәһсил ислаһатынын һәјата кечирилмәси, онун сәвијјәсинин јүксәлдилмәси үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәјән мүәллимләр чохдур вә онлардан өјрәнмәк лазымдыр. Ачыг дәрсдә мәктәбин директору Ш. Ахундова габагчыл, тәчрүбәли мүәллимләрдән Т. Әлијев, Ч. Гачарлы вә Д. Бәдировадан башга, рајонун танынмыш методист мүәллимләриндән С. Ибраһимов, С. Маһмудова, З. Мусајева, Ф. Меһдијева, З. Гасымова, З. Әлијева вә башгалары иштирак едирдиләр.

VI синифдә әдәбијјатдан кечирилән ачыг дәрсин мөвзусу белә иди: «А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'ринин тәһлили». Мүәллим Светлана Кәримова ачыг дәрсә шакирдләри Азәрбајчан Республикасынын дөвләт һимнини хорла охутдурмагла башлады. Сонра ев тапшырыглары јохланды. Ајдын олду ки, шакирдләр «Вәтән» ше'рини өјрәнмәк вә ону нәсрә чевирмәклә јанашы, Вәтән һаггында бир нечә аталар сөзү вә бајатылар да топламыш вә әзбәрләмишләр.

Кечмиш дәрсә аид мүәллимин апардығы мүсаһибә заманы А. Сәһһәтин һәјаты вә јарадычылығы илә әлагәдар суаллара шакирдләр конкрет вә дүзкүн чаваб вердиләр. Фәрди сорғу заманы исә шакирдләр ше'ри ики-ики (ардычыллыгла, бејтбејт нөвбәләшәрәк) әзбәр сөјләдиләр. Фәрди сорғунун бу чүр тәшкили даһа чох шакирдин билијинин гијмәтләндирилмәсинә көмәк етди. Ше'ри әзбәр сөјләјәнләрә шаирин һәјат вә јарадычылығындан әлагәли суаллар верилди. (Арха партада әјләшән 3—4 шакирдин әдәбијјат дәфтәринә өтәри нәзәр салдыг. Шакирдләр һәр дәрсә аид ев тапшырыглары, тәрчүмеји-һал материаллары вә бәдии парчалара аид мүәллимин вердији суаллара чаваблар јазмышдылар. Әдәбијјат дәрсләриндә бу чүр јазыларын систематик шәкилдә һәјата кечирилмәси, мүәллимин буна хүсуси диггәт вә нәзарәт етмәси шакирдләрдә инша јазмаг вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр).

Кечмиш мөвзуја јекун вуранда јени мөвзунун изаһына зәмин јаратмаг мәгсәдилә Светлана мүәллимә шакирдләрин диггәтини «Вәтәнимиз һаггында нә билирик?», «Вәтән» дедикдә тәкчә Азәрбајчан Республикасыны мы нәзәрдә тутуруг?, «А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'риндә доғма торпағымыза, халгымыза мәһәббәт мотивләри нечә тәрәннүм олунмушдур?» вә с. кими суаллара јөнәлтди. Сонра мә'лумат верди ки, биз һәм Шимали, һәм дә Чәнуби Азәрбајчаны ваһид бир Вәтән һалында дүшүнмәлијик. Азәрбајчан торпаглары исә та гәдим заманлардан өз јералты вә јерүстү сәрвәтләри илә бүтүн дүнјада мәшһур олмушдур. Онун мүнбит торпаглары, нефти, памбығы, тахылы, сых мешәләри, мин дәрдин дәрманы олан минерал сулары, әзәмәтли дағлары, рәнкарәнк һејванлар аләми вә фаунасы вардыр. Азәрбајчаны чанлы музеј адландыранлар һеч дә сәһв етмирләр. Бу гәдим торпаг јағлы тикә кими һәмишә харичи ишғалчыларын ағзыны суландырмышдыр. Азәрбајчан торпаглары уғрунда баш верән Русија — Иран мүһарибәси нәтичәсиндә Вәтәнимиз ики јерә парчаланды. Шимали Азәрбајчан Русијанын, Чәнуби Азәрбајчан исә Иранын мүстәмләкәсинә чеврилди. Лакин халгымызын мәрд оғуллары һеч вахт Азәрбајчанын мүстәгиллији уғрунда мүбаризәдән әл чәкмәди. Чәнуби Азәрбајчанда Сәттархан (1905—1911), Шејх Мәһәммәд Хијабанинин (1917—1920) рәһбәрлији илә башланан милли азадлыг һәрәкаты Иран мүстәмләкәчиләри тәрәфиндән амансызчасына јатырылды. Шимали Азәрбајчанда јарадылан илк Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти (1918—1920-чи илләр) исә рус ишғалчылары тәрәфиндән мәһв едилди. Ким вәтәндашы олдуғумуз Шимали Азәрбајчанын индики вәзијјәти һаггында гыса мә'лумат верә биләр?

Шакирд: — Азәрбајчан Республикасы һазырда мүстәгил вә демократик дөвләтдир. 1991-чи илдә 18 октјабр Дөвләт мүстәгиллији күнү е'лан олунмушдур.

Бундан сонра мүәллимин суаллары әсасында шакирдләр Азәрбајчан Республикасынын дөвләт сәрһәдләрини садалады вә хәритәдә көстәрдиләр. Мүәллим фикринә давам едәрәк деди ки, һазырда Азәрбајчан Республикасында 7,5 милјондан чох әһали јашајыр. Республикамыз чохмиллләтли дөвләтдир. Бүтүн милләтләр бәрабәр һүгуга маликдир. Бизим торпагларымызын чох һиссәси исә Иран Ислам Республикасынын тәркибиндә олан Чәнуби Азәрбајчандадыр. Орада 30 милјондан чох азәрбајчанлы јашајыр. Шимали Азәрбајчанда, билдијиниз кими, Азәрбајчан дили дөвләт дилидир. Мүстәгил Республикамызын јени Конститусијасында Азәрбајчан дилинә дөвләт дили статусу верилмишдир. Бүтүн дөвләт ишләри, тәһсил бу дилдә апарылыр. Чәнуби Азәрбајчанда исә фарс дили һакимдир. Орада Азәрбајчан дилиндә мәктәбләрин тәшкилинә ичазә верилмир. Бүтүн гәзет вә журналлар фарс дилиндәдир...

Дүнјада исә азәрбајчанлыларын сајы 50 милјона јахындыр. Дүнја мәдәнијјәти хәзинәсинә бөјүк шаирләр, бәстәкарлар, мүғәнниләр бәхш едән Азәрбајчан һәмишә әмәксевәр вә гәһрәман өвладлары илә фәхр етмишдир. Елә буна көрә дә Азәрбајчан бүтүн дөврләрдә шаирләримизин илһам мәнбәји олмушдур. Бу

вахта гәдәр Вәтән һаггында чох јазылыб, бундан сонра да јазылаҹаг. Вәтән һаггында јазылмыш елә шеʼрләр дә вар ки, бөјүклү-кичикли һамымызын дилимизин әзбәридир. Азәрбајҹан ушаг әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән А. Сәһһәтин «Вәтән» шеʼри мәһз беләләриндәндир. Шаир о тајлы-бу тајлы Азәрбајҹаны «Вәтән» адландырмышдыр. «Вәтән» шеʼри 1909-ҹу илдә гәләмә алынан вахт Ҹәнуби Азәрбајҹанда Сәттәрханын рәһбәрлији илә башланан ингилаби һәрәкат давам едирди. Јәгин ки, шаир бу шеʼри илә бүтүн азәрбајҹанлыларын гәлбиндә Вәтәнә олан мәһәббәти даһа да аловландырмаг истәмишдир. «Вәтән» шеʼри инди дә кәнҹ нәслин Вәтәнә мәһәббәт руһунда тәрбијә олунмасында мүһүм рол ојнајыр. Шеʼрин әсас идејасы да мәһз бундан ибарәтдир.

Мүәллим: — Шаир нә үчүн Вәтәни «Көнлүмүн севкили мәһбубу» адландырыр?

Шакирд: — Шаир она көрә Вәтәнимизи ән севимли дост адландырыр ки, Вәтәнимиз бизи бөјүдүб камала јетирмиш. Бизә дуз-чөрәк вермиш, ана кими гојнунда бәсләмишдир.

Анадыр һәр кишијә өз вәтәни,
Бәсләјиб синәси үстүндә ону.
Сүдүдүр ким, доланыб ганым олуб
О мәним севкили-ҹананым олуб.

М.: — «Анадыр һәр кишијә өз вәтәни» мисрасы илә шаир нә демәк истәјир?

Ш.: — Дүнјаја кәләндә ана гуҹағына сығынырыг, Вәтәнин һавасыны удуб, сујуну ичиб, чөрәјини јејирик. Дил ачанда илк сөзүмүз «Ана» олур, ағлымыз кәсәндән исә «Ана» вә «Вәтән» сөзләрини јанашы ишләдирик. Бизим шүурлу инсан кими јетишмәјимиздә Вәтән мүстәсна рол ојнајыр. Она көрә дә шаир јазыр:

Сахларам көзләрим үстә ону мән,
Өләрәм әлдән әкәр кетсә вәтән.
Вәтәнин неʼмәти нисјан олмаз,
Нахәләфләр она гурбан олмаз.

Шаир Вәтәни көз бәбәји кими горумаға, онун уғрунда ҹанындан кечмәјә һазыр олдуғуну билдирир вә

көстәрир ки, Вәтәнин сәрвәтләрини, бизә бәхш етдији неʼмәтләри унутмаг гејри-мүмкүндүр. Һәр бир инсан Вәтән уғрунда ҹанындан кечмәјә һазыр олмалыдыр.

М.: — Шаир «нахәләфләр» дедикдә кимләри нәзәрдә тутур? Бу сөзүн мәʼнасы нәдир?

Ш.: — «Нахәләф» — јарамаз, фәрсиз, Вәтәнә, халга фајдасы дәјмәјән өвлад демәкдир. Шаир «нахәләф» дедикдә ата-бабаларын лајигли давамчылары олмајанлары, једији чөрәјә, ичдији суја, елинә, обасына хәјанәт едәнләри нәзәрдә тутурду.

М.: — Мүасир дөврүмүздә нахәләф инсанлара тәсадүф олунурму?

Ш.: — Нахәләфләр бүтүн дөврләрдә олуб. Вәтән торпагларыны сатанлар, халгымызын кәләҹәк талејини дүшүнмәјәнләр, шәхси мәнафејини Вәтәнин мәнафејиндән үстүн тутан нахәләфләр олмасајды, Гарабағ вилајәти вә онун әтраф рајонлары ермәни дашнаклары тәрәфиндән ишғал едилмәз вә милјондан чох гачгынымыз олмазды...

М.: — Беләләри дәима ләʼнәтлә дамғаланыр. Биз онлара гаршы барышмаз олмалыјыг. Бәс Вәтәнимизин шөһрәтини уҹалдан, онун уғрунда ҹанындан кечән һансы гәһрәманлары таныјырсыныз?

Ш.: — Вәтәнимизин, халгымызын азадлығы уғрунда ҹанларындан кечән Ҹаваншир, Бабәк, Хәтаи, Короғлу, Гачаг Нәби вә башгаларынын адларыны чәкмәк олар. Икинҹи дүнја мүһарибәси илләриндә алман фашизминә гаршы вурушуб гәһрәманҹасына һәлак олан М. Һүсејнзадә, Һ. Асланов, И. Мәммәдов, К. Әсәдов вә башгалары Азәрбајҹанын гејрәтли оғулларыдыр. Халгымыз бу ҹүр гәһрәман оғуллары илә даим фәхр етмиш вә фәхр етмәкдәдир.

М.: — Бәс Гарабағ уғрунда кедән мүһарибәдә һансы гәһрәманларымыз јетишмишдир? 1998-ҹи илдән бәри Гарабағ уғрунда, Вәтән торпагларынын бүтөвлүјү уғрунда гәһрәманҹасына һәлак олан А. Гулијев, Т. Хәлилбәјли, Ә. Һаҹыјев, Ш. Шикаров вә б. оғулларымыз гәлбимиздә әбәди јашајаҹаглар. 1990-ҹы илин 20 јанварында гәлби азадлыг ешги илә чырпынан, көләлијә, әсарәтә гаршы чыхан, Вәтәнин мүстәгиллијини тәләб едән оғул вә гызларымыз өз өлүмләрилә өлүмсүзлүјә говушдулар. Онлар бу фәдакарлыглары илә халгымызын мүбаризә әзмини ојатдылар. Һәмин күн Азәрбајҹан халгынын гәһрәманлыг тарихи јенидән тәкрар олунду.

Торпағын гојнуна ҹәсәдләрилә
Азадлыг тумуну әкди шәһидләр...

Халгымыз белә оғулларын әзиз хатирәсини һәмишә уҹа тутаҹагдыр. Вәтән тарих боју бу ҹүр гәһрәманларын чијниндә дурмуш, јашамыш вә онларла фәхр етмишдир. Бөјүк түрк шаири Т. Фикрәт демишдир: «Торпаг, әкәр уғрунда өлән варса, Вәтәндир».

Шаир А. Сәһһәт «Вәтән» шеʼриндә Вәтәнин мүстәгиллијини даһа һансы мисраларда ифадә етмишдир?

Ш.: — **Вәтән — әҹдадымызын мәдфәнидир,**
Вәтән — өвладымызын мәскәнидир.

Шаирә көрә Вәтән торпағы она көрә мүгәддәсдир ки, бу торпагда улу бабаларымызын мәзарлары вардыр. Бурада балаларымыз јашајыр, бура онларын доғма Вәтәнидир.

Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса, ол шәхсдә виҹдан олмаз.

М., — Шеʼрдә ән тәʼсирли, ән күҹлү бејт «шаһ бејт» адланыр. А. Сәһһәтин «Вәтән» шеʼриндәки шаһ бејтдә елә бу сон бејтдир. Шеʼр әруз вәзнинин рәмәл бәһринин фАʼилАтүн, фәʼилАтүн, фәʼилүн өлчүсүндә јазылмышдыр.

Светлана мүәллимә сонра лөвһәдә асылан әјани вәсаит әсасында рәмәл бәһри һаггында мәʼлумат верди вә көстәрди ки, бу бәһр шеʼрин формасына вә онун үмуми руһуна там ујғундур. Шеʼр бизә Вәтәнә мәһәббәт, халгымыза бағлылыг, гүрур, ифтихар һисси ашылајыр. Биз һамымыз фәхр етмәлијик ки, азәрбајҹанлыјыг, Вәтәнимиз дә Азәрбајҹандыр.

Мүәллим шеʼрдә ишләнән бәдии суал (Вәтәни, мәнҹә унутмаг нә демәк?!), тәкрир (Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним), гафијә вә бәʼзи тәсвир вә ифадә васитәләри һаггында мәʼлумат вердикдән сонра гејд етди ки, «Вәтән» шеʼри јазылдығы күндән дилләр әзбәри олмуш, мәҹлисләрдә, ел шәнликләриндә ханәндәләр тәрәфиндән севилә-севилә ифа олунмушдур. Кәлин инди дә мәрһум ханәндәмиз Јавәр Кәләнтәрлинин ифасында «Вәтән» шеʼринин мусигисинә гулаг асаг (магнитафонун дүјмәси басылыр вә өлмәз сәнәткарын үрәкләри әфсунлајан сәси синифдәки сүкуту позур...).

Бундан сонра шакирдләр тәрәфиндән Вәтән мөвзусунда јазан Азәрбајҹан шаирләриндән Б. Азәроғлу, М. Араз, С. Вурғун, М. Шәһријар вә башгаларынын шеʼрләри сөјләнди.

Светлана ханым јени мөвзуја јекун вурараг гејд етди ки, дүнјада Вәтән дәрдиндән, һәсрәтиндән ағыр нә ола биләр. Торпагларымызын 20 фаизини ишғал едән ермәни ҹәлладлары азәрбајҹанлылары ата-баба јурдларындан зорла чыхармыш, бир милјондан чох сојдашымызы дидәркин һәјаты кечирмәјә мәҹбур етмишләр. Һазырда јүзләрлә оғул вә гызларымыз дүшмән әлиндә әсирдир. Азәрбајҹанын дилбәр кушәси Гарабағ дүшмән тапдағы алтындадыр. Бу күн талејинә гачгынлыг јүкү дүшән һәмвәтәнләримиз, сизин јашыдларыныз тезликлә дәдә-баба јурдларына гајытмаг үмидилә јашајыр. Бу күн дамарларында азәрбајҹанлы ганы ахан һәр бир шәхс торпагларымызын дүшмән пәнҹәсиндән азад едилмәси, мүстәгил республикамызын әрази бүтөвлүјүнүн тәʼмин олунмасы намина мүбаризә апармалы вә дилиндә бу мисралары шуар етмәлидир:

Сахларам көзләрим үстә ону мән,
Өләрәм, әлдән әкәр кетсә Вәтән.

Инди исә кәлин мәшһур Азәрбајҹан шаири М. Шәһријарын «Азәрбајҹан» шеʼрини хорла охујаг. Мүәллимин иштиракы вә рәһбәрлији илә шакирдләр хорла «Азәрбајҹан» шеʼрини охудулар. Онларын һәзин сәси дәрсин јекун маршы тәʼсири бағышлады. Мүәллим сонра шакирдләрин гијмәтләрини еʼлан едиб журнала јазды вә күндәликләри топлады...

Ачыг дәрсин мүзакирәси заманы бүтүн гонаглар Кәримова Светлана ханымын бөјүк усталыг нүмајиш етдирдији ачыг дәрси јүксәк гијмәтләндирдиләр. Јазыја мәктәбин директору Шүкуфә Ахундованын ашағыдакы фикри илә јекун вururуг: «Светлана ханым 1988-чи илдә бу мәктәбдә педагожи фәалијјәтә башламышдыр. Кәнч олмасына бахмајараг, бу мүддәтдә тәчрүбәли мүәллим кими пүхтәләшмишдир. Елми вә методики биликләрини даима артырмаға чалышан Светлана мүәллимә мәктәбин бүтүн тәдбирләриндә фәал иштирак едир. Сон илләрдә «Низами Кәнчәви—850», «Мәһәммәд Фүзули—500», «Сәмәд Вурғун—90», «Сүлејман Рүстәм—90» вә с. кими јубилејләрин кечирилмәсиндә онун тәшкилатчылыг габилијјәти габарыг шәкилдә өзүнү көстәрди. Дәрсләрини һәмишә јүксәк сәвијјәдә тәшкил едән мүәллимәнин дәрс дедији шакирдләр дәфәләрлә рајон олимпиадаларынын галибләри олмушлар. Светлана ханым бу дәрс илиндә Бакы шәһәр БТИ-нин тәшкил етдији педагожи мүһазирәләрин рајон турунда биринчи јер тутмушдур...».

ӘДӘБИЈЈАТЫН ҺӘЈАТЛА ӘЛАГӘЛИ ӨЈРӘДИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Интизар НӘБИЈЕВА,

Бакы шәһәриндәки 104 сајлы мәктәбин мүәллими.

Билсин ана торпаг, ешитсин Вәтән,
Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән

С. ВУРҒУН.

Бу күн әдәбијјат мүәллими дә мүсәлләһ әскәр олмалыдыр. Чүнки XXI әсрлә говушмаға олдуғумуз тарихи, тәлатүмлү бир дөврдә јашајырыг. Јер күрәси силкәләнир, чалхаланыр, каһ буланыр, каһ дурулур. Дүнјанын хәритәси һагг-наһаг дәјишир, сәрһәдләр позулур, инсан, вәтәндаш ләјагәти тапданыр.

Минләрлә шәһидләр вермиш, торпаглар итирмиш Азәрбајчан халгы бу дәһшәтли хәјанәтләрдән, сарсыдычы зәрбәләрдән јаваш-јаваш ајылыр, өзүнә кәлир, кәләчәк даһа ағыр, даһа шәрәфли мүбаризәләр үчүн өзүндә гүввә топлајыр. «Вәтән! Мәним илк пәнаһым, сон андым!..» — дејәрәк өлүмүн көзүнә дик бахмыш оғулларын руһуну шад едәчәјимиз күн һардаса башымыз үзәриндә долашыр, үсјанкар фәрјадлары, интигам һајгыртылары илә бизи о күнә говушмаға тәләсдирир. О күнү әлдә етмәк, тапданмыш шәрәфи кери гајтармаг үчүн исә вахт, заман тәләб олунур. Мәкрли, азғын вә архалы дүшмәнә гаршы полад бир јумруг кими бирләшмәјимиз тәләб олунур. Букүнкү кәнчлији дә бу јөндә истигамәтләндирмәлијик. Мәктәблиләри әдәбијјатдан истәр дәрс просесиндә, истәрсә дә синифдәнхарич тәдбирләрдә бу нәчиб әмәлә хидмәт етмәјә чалышмалыјыг.

Әдәбијјатдан програмын мәзмунунда һәрби вәтәнпәрвәрлик мотивли әсәрләр дә формача рәнкарәнкдир. Ејни заманда бу мәгсәдә чатмаг үчүн мүәллимин кифајәт гәдәр методик имканлары вар. Бу чүр әсәрләрин тәдриси мүасир дөврлә бачарыгла әлагәләндирилдикдә даһа јүксәк еффект верир. Мәсәлән, дәрнәк мәшғәләсиндә Әнвәр Мәммәдханлынын «Буз һејкәл» әсәринин XX әсрин дәһшәтләриндән бири олан Хочалы сојгырымы илә әлагәләндирилмәсини көтүрәк. Мәшғәлә заманы әввәлчәдән һазырланмыш плакатларын нүмајиш етдирилмәси, мөвзунун тә'сир күчүнү даһа да гүввәтләндирир. Одлара бүрүнмүш Хочалыда дүшмән күлләсинә туш олмамаг үчүн көрпә баласыны бағрына басыб Ағдам тәрәфә — бизимкиләрин олдуғу јерә доғру чан атан нечә-нечә ана учгуна дүшдү, баштан-баша ағ өрпәјә бүрүнмүш гарлы мешәләрдә буз һејкәлә чеврилди.

Өз намусуну гансызлардан горумаг үчүн әли илә көрпәсинин ағзыны тутан аналарын бөјүклүјү, гејрәти өнүндә баш әјирик!

Мүәллимин нитгинә һәјәчанла гулаг асан кичик јашлы мәктәблиләр од-алов сачан парылтылы бахышлары илә санки чаваб верирләр. Гәзәбдән алышыб-јанан көзләрдән бу сөзләр охунур: «Биз бөјүјүб дүшмәндән бузлашан, һејкәлләшән гәһрәман аналарымызын, күнаһсыз бачы-гардашларымызын интигамыны алачағыг!..». Бу фикир дәрнәк үзвләринин «Хочалынын буз һејкәлләри» адлы инша јазыларында да өз әксини тапыр. Әзбәрләнмәси төвсијә едилән «Әскәр маршы», «Азәрбајчан Республикасынын дөвләт һимни» мәктәблиләрин гәлбиндә јува салмыш һәрби вәтәнпәрвәрлик дујғуларыны даһа да гүввәтләндирир. Көрпә балалар санки Бабәкә, Короғлуја, Чаванширә чеврилир, дүшмәнә мејдан охујур, онун чәнкә сәсләјирләр!..

Дүһа саһибләриндән бири јазыр: «Һәр инсан өмрү бир китаба бәнзәјир. Бу китаба сон дәрәчә көзәл чилдлә чәкилә биләр, о, ади кағыза да бүкүлә биләр. Әсас мәтләб китабын кағызында вә чилдиндә дејил, онун мәзмунундадыр. Инсан өмрүнүн дә әсас мәзмуну хејли дәрәчәдә онун өзүндән асылыдыр». Бу көзәл фикрә ону да әлавә етмәк оларды ки, инсан өмрүнүн әсас мәзмуну даһа чох онун тәрбијәчисинин (валидејнләринин, мүәллимин вә б.-нын) фәалијјәтиндән, тәрбијә ишинин нечә гурмасындан асылыдыр. Тә'лимлә әлагәләндирилмиш тәрбијә иши лазыми истигамәтлә оланда мәһз јухарыдакы нәтичә мејдана чыхыр. Шакирдләрин кичик гәлбиндә ән көзәл, ән нәчиб, ән мәрданә дујғулар риш'әләнмәјә башлајыр. Әзәмәт вә гүрур, вәтән севкиси һиссләриндән илһам алан, чошан гәзәбдән үз-көзү алышыб јанан шакирдләри нәзәрдән кечирдикдә мүәллим һисс едир ки, мәгсәдинә наил олуб, шакирд гәлбини һәрби вәтәнпәрвәрлик руһунда көкләјә билиб.

Дәрнәк мәшғәләләриндә Нәсиминин «Ағрымаз» гәзәлинин тәдриси заманы дүшмән тәрәфиндән әсир көтүрүлмүш икид оғулларын бүтүн ишкәнчәләрә Нәсими кими мәрдликлә синә кәрдикләри, өлүмү сатгынлыгдан үстүн тутдуглары барәдә тутарлы фактлар сөјләмәк мүмкүндүр.

Талыш кәнди уғрунда кедән ганлы дөјүшләрдә Шүкүр әсир дүшүр, јолдашларыны исә мүһасирәдән хилас едир. Бүтүн ишкәнчәләрә дөзән Шүкүр вәтәнә, дөјүш јолдашларына хәјанәт етмир:

Мәнә лазым дејил
Нә шөһрәт, нә шан,
Олмасын бәрбад —
Јашасын азад!..

Бу әгидә саһиби олан икид Шүкүрүн башыны кәсирләр...

Рус әскәрләри кејиминдә олан ерменләр лејтенант Расими әсир тутурлар. О, верилән әзабларa мәтанәтлә дөзүр. Ерменләр сәсучалдан васитәсилә бизимкиләрә билдирирләр ки, биз Расими сизә гајтара биләрик, әвәзиндә бизә дизел јаначағы, бензин верин. Расим бу тәклифлә разылашмыр: — «Ушаглар! Мәним гулагларымы, бурнуму, бармагларымы доғрајыблар, көзүмү чыхарыблар. Мән шәрәфлә өлүрәм. Бу алчаглара бир дамчы да олсун јаначаг вермәјин! Вар олсун Азәрбајчан!...».

Гумбараны бәдәнинә сарыјараг дүшмән танкы үзәринә чәсарәтлә атылан Е'тибар Исмајыловун да гәһрәманлығы, әфсанәви дөјүшчү Вәзир Оручовун мүбаризә вә дөјүш јолу мәктәблиләр, еләчә дә һәр бир гејрәтли вәтәндаш үчүн өрнәкдир. Чүнки Вәтәнин азадлығы онларын амалы иди.

Он једди ил узаг Архангелскдә јашајан тәртәрли Вәзир Оручов вәтәнин дар күнүндә икидләрә јолдаш,

дәјаг олмаг үчүн кәлди. Раһат евешијини, көзәл доланышығыны, аиләсини гојуб кәлди. Амма мадар баласы Чамалы да өзү илә кәтирди. Бәлкә дә, билирмиш бу кәлишин сон аккордуну.

Дүшмәнә ган уддуран Вәзир үчүн хүсуси мәбләғ ајрылмышды. Дәфәләрлә өлүмүн көзүнә дик бахмыш отуз алты јашлы баһадыр Глобус јүксәклијиндә дүшмән снајперинә туш олду. Алнындан дәјән күллә ону шәһидлик зирвәсинә учалтды. Шәһидләр хијабанында ујујан Азәрбајчанын Милли Гәһрәманы Вәзир Оручовун мәзары оғлу Чамал, анасы, бачылары, гардашлары, бүтөвлүкдә Азәрбајчан халгы үчүн әбәди зијарәткаһа чеврилди. Ш. Һачыјевин Вәзир Оручовун гәһрәманлығына һәср етдији «Ағлама, бүлбүл, ағлама» поемасы шакирдләрә әлавә оху үчүн мәсләһәт көрүлүр.

Һәрби вәтәнпәрвәрлик мәзмунлу әсәрләрин тәдриси заманы Бакы шәһәриндәки 104 сајлы мәктәбин шәһид мә'зунлары — Чаваншир, Вүгар, Е'тибар, Илгар, Фикрәт һаггында сөһбәт ачырам. Кичик мәктәблиләр бу икидләрин гәһрәманлыгларыны тәкрар етмәк үчүн өзләрини мә'нәви чәһәтдән сәфәрбәр едирдиләр.

Мәшғәләләрдә Ашыг Әләскәрин һәјатыны, әдәби ирсини тәдрис едәркән тарихи кечмишимизә нәзәр салырыг. Әзәли Азәрбајчан торпаглары олан Ирәван ханлығындан сөз ачылыр. Шакирдләрә изаһ едилир ки, гондарма Ермәнистан республикасы сонралар јарадылыр, әсрин әввәлләриндә Зәнкәзурун да бир һиссәси ермәниләрә верилир. 80-чи илләрдә исә Гарабағын тәләб едилмәси, нәһајәт, торпагларымызын 20 фаизинин ишғалы илә нәтичәләнди. Дәдә Әләскәрин васф етдији Көјчә маһалы, көзәл јајлаглар, сәрин булаглар, јашыл јамачлар дүшмәнә галды. Дәдә Әләскәрин мүгәддәс гәбри дүшмән әсарәтиндә галды... Мөвзунун тәдриси заманы шакирдләрә демәк лазымдыр: «Ушаглар, сиз Әләскәри јетирән бир халгын өвладысыныз. Торпагларымызы кери гајтармалы, халгымызын шәрәфини уча тутмалысыныз. Заман-заман халгымызы мүсибәтләрә дүчар едән алчаг дүшмәндән интигам алмалысыныз. Әләскәр гәбрини әсарәтдән гуртармалысыныз. М. Араз јазыр ки, «Вәтән мәнә оғул десә, нә дәрдим: Мамыр олуб гајасында битәрдим». Бәли, мамыр олуб дилсиз гајаларда битәк, буз һејкәлләрә чеврилмәк, лакин јурдумуз азад, халгымыз хошбәхт олсун!...

Шакирдләрин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси бахымындан репрессија гурбаны олмуш вәтәнпәрвәр шаиримиз Әһмәд Чавадын «Сәсли гыз» поемасы да бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Азәрбајчан халгынын милли гејрәт рәмзи олан сәнәткар өвладларындан бири — Әһмәд Чавадын һәјаты кими, әсәрләри дә тәрбијә мәктәбидир.

...«Сәсли гыз»ын баш гәһрәманы ханәндә гыз Сарадыр. Саранын шән, шаграг сәси көнүлләри фәтһ едир, инсанлары нәчиб, хош әмәлләрә сәсләјир. Лакин инди о, чох гәмкиндир. Өлкәси ишғал едилмиш, ордусу басылмыш, севкилиси Аргун гәтлә јетирилмишдир. Ишғалчы орду галиб падшаһы шадјаналыгла гаршылајыр. Шәнлик тәшкил едилир. Сара мәчлисә дә'вәт олунур ки, әфсунлајычы сәси илә галибләри әјләндирсин. Дәрин кәдәр ичәрисиндә зијафәтә кәлән Сара заһирән өзүнү шән көстәрир. Падшаһа зәһәр гатылмыш шәраб тәгдим едәрәк ону зәһәрләјир. Беләликлә, халгын севимлиси олан сәнәткар гыз талан едилмиш кәндләрин, шәһәрләрин, су јеринә ганла суварылмыш торпагларын, шәһид олмуш вәтән өвладларынын интигамыны алыр, өлкә әсарәтдән гуртулур. Гәһрәманлыг рәмзи олан Сара сурәти шакирдләр тәрәфиндән севилир; онларын инша јазыларындан бәлли олур ки, муасир кәнчләр дә Сара кими чәсур, јенилмәз олмаг арзусу илә јашајырлар.

Мәшғәләләрдә «Китаби-Дәдә Горгуд», «Короғлу» вә бу кими дикәр

гәһрәманлыг дастанларынын тәдриси заманы да мәгсәдә наил олмаг үчүн әлверишли имканлар јараныр. Тәкчә тә'лим просесиндә дејил, синифдәнкәнар вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләр заманы да бу мәсәлә диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Мәктәбимизин вестибулунда вә ајры-ајры фәнн кабинетләриндә шәһидләримизә һәср едилмиш зәнкин кушәләр бугүнкү нәслин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Синифдәнхарич оху үчүн нәзәрдә тутулмуш саатлар да бу мәгсәдә хидмәт едир. Кечирилән әдәби-бәдии кечәләр, диспутлар да әсасән бу мәгсәдә хидмәт едир. Мәсәлән, Ә. Ваһидин анадан олмасынын 100 иллик јубилејинә һәср едилмиш мусигили-әдәби бәдии кечәдә шаирин дүшмәнә сонсуз нифрәт, вәтәнә мәһәббәт һиссләри тәрәннүм едилән ше'рләринә даһа чох мүрачиәт едирәм.

Чых, еј ганичән јыртычы,
чых торпағымыздан!
Хаин, көзүнү чәк дәрәмиздән,
дағымыздан!...

— сөзләри санки гәсбкарлар үчүн дејилмишдир.

Һәрби вәтәнпәрвәрлик мөвзулу әсәрләрин муталиәсинә һәмишә үстүнлүк верирәм. Јарадычылығыны мәһәббәтлә тәдрис етдијимиз сәнәткарлардан азадлыг чарчысы Хәлил Рза Улутүрк, Бәхтијар Ваһабзадә, Мәммәд Араз вә шаир-педагог Зәлимхан поезијасындан сечмәләр бу мәгсәдә чатмаг үчүн чох көзәл нүмунәдир. Бу нүмунәләрдә гәсбкарә нифрәт, доғма мәмләкәтә сонсуз мәһәббәт, доғма јурд үчүн фәдакарлыг, доғма очаг үчүн һәсрәт, әбәди гәләбәјә сарсылмаз инам әсас идеја кими диггәти чәлб едир. Шакирдләрдә мәһз бу идејаны ашылајырыг.

Варлығымла инанырам мәш'әлимиз сөнмәјәчәк,
Бајрағымыз ал күнәшдән, шаһ зирвәдән енмәјәчәк!

Һәрби вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә етдијимиз кәнч нәсилдә Азәрбајчанын көзәл кәләчәјинә мөһкәм инам ашыламалыјыг. Бугүнкү мәктәбли Хәлил Рза Улутүркүн инамыны өзүндә, руһунда, гәлбиндә, әмәлиндә, Вәтәнә севкисиндә јашатмалыдыр.

...Мән билирәм: јурдума хош кәләчәк кәләчәк
Јарыб бузлу шималы бузгырантәк кәләчәк.
Күлбаһар лалә-лалә, чичәк-чичәк кәләчәк
Сәттар күлүстанлары олуб кәрчәк кәләчәк,
Борчалыдан Дәрбәндә, Зәнчанадәк кәләчәк.
Од јурдујам, јолуму бәкләјир әбәдијјәт,
Вәтән јалныз мәрдләрин чијниндә јүксәләчәк!

Арзу едирәм ки, мәктәблиләри һәрби вәтәнпәрвәрлик руһунда көкләмәк мәгсәдилә јени јоллар, үсуллар арашдырылсын. Арзу едирәм ки, бугүнкү Вәтән мүһарибәсини өзүндә экс етдирән зәнкин бир Республика Дејүш музеји јарадылсын. Торпагларымызын ишғал алтында олдуғу, дидәркин вә гачгынлар проблеми кәскинләшдији бир дөврдә кәнч нәслин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин, шәхсијјәт тәрбијәсинин, ән мүһүм тәркиб һиссәси олсун! Бунун үчүн биз Ушаг Һүгуглары Конвенсијасында көстәрилән мүһүм әмилләри дә әлдә әсас тутмалыјыг, азад, мүстәгил Азәрбајчана лајиг өвладлар, вәтәндашлар јетишдирмәлијик!

ДИЛ ДӘРСЛӘРИНДӘ ДИНИ ДӘЈӘРЛӘРДӘН ИСТИФАДӘ

Бајрамәли АСЛАНОВ,

Лерик рајонундакы Анзолу кәнд мәктәбинин али категоријалы мүәллими.

Ислам дүнјанын сонунҹу камил, долғун, пак динидир. Ислам ганунларыны һәртәрәфли өјрәнмәк вә онлара дүзкүн риајәт етмәк инсаны мә'нәви ҹәһәтдән камилләшдирир, ону хејирхаһ ишләр көрмәјә руһландырыр. Мә'нәви паклыг дүнјада һәр шејдән үстүндүр. Мүасир Азәрбајҹан мәктәбиндән јүксәк мүвәффәгијјәт, севинҹ вә шадлыг көзләјириксә, илк нөвбәдә көкүмүзә, динимизә гајытмалыјыг, бөјүк Јарадана инам һиссимизи бәрпа етмәлијик. Чүнки инам һисси инсаны јашадыр, ону һәр ҹүр писликләрдән чәкиндирир.

Инсанлары елм, билик, садәлик, тәвазөкарлыг, сәмимилик, достлуг, бирлик, меһрибанчылыг, хејирхаһлыг, намуслу әмәк вә бир сөзлә, бүтүн јахшылыглара чағыран Ислам дини тәрәггипәрвәр бәшәријјәт тәрәфиндән һәмишә тәгдир олунмушдур. Индики мәрһәләдә мәктәбләримиздә Ислам әхлагынын тәблиғи, мәнҹә, мә'нәви тәрбијәнин әсасында дурмалыдыр. Узун илләр динә гаршы апарылан амансыз мүбаризә инсанларда инам һиссини сарсытмыш, динсизлијә рәваҹ вермишдир. Динсизлик исә ҹәмијјәт үчүн ән ағыр бәлалардан биридир. Вахтилә гүдрәтли шаиримиз Һ. Ҹавид јазмышдыр:

Динсизлик илә кәсб олунан
бир мәдәнијјәт,
Вәһшилијин ән горхулу
сәһрасы дејилми?

Динсизлијин нәтиҹәсидир ки, сон деврләрдә һарамхорларын сајы кеткедә артмагда, јаланчы хејријјәчиләрин сајы чохалмагдадыр. Хејријјә ҹәмијјәтләринин әһатә даирәси кенишләнсә дә, һәгиги хејријјәчиләрин сајы јох дәрәҹәсиндәдир. Ән бөјүк бәла орасындадыр ки, бә'зи зијалыларымыз гәзетләрдә, телевизија екранларында јохсул күтләни талајанлары хејријјәчи ады илә тә'рифләјирләр. Онлар бунунла Мәһәммәд (с) пејғәмбәрин ашағыдакы кәламыны унудурлар: «Ән јахшы сәдәгә одур ки, сағ әлин вердијини сол әл билмәсин».

Сон илләрдә ана дили вә әдәбијјатдан тәртиб олунмуш програмларда динин тәблиғи илә бағлы мүәјјән мөвзулар өз әксини тапмышдыр. Ибтидаи синифләрин ана дили, јухары синифләрин әдәбијјат дәрсликләриндә Мәһәммәдин (с), һәзрәт Әлинин кәламларынын ҹүз'и гисми верилмишдир. Лакин дәрсликләрдәки материалларла кифајәтләнмәк олмаз. Һәр бир мүәллим мүгәддәс динимизин ваҹиб мәсәләләри — Мәһәммәд (с) вә һәзрәт Әлинин олдугҹа дәјәрли кәламларыны дәриндән өјрәнмәли, күндәлик ишиндә шакирдләринә өјрәтмәјә, тәлгин етмәјә чалышмалыдырлар. Чүнки бу кәламларда, динин ваҹиб мәсәләләриндә инсан мә'нәвијјатынын камилләшмәси үчүн лазым олан бүтүн ҹәһәтләр там долғунлуғу илә еһтива олунмушдур.

Биз бу јазыда дил дәрсләриндә практик ишләр заманы дини дәјәрләрдән истифадә барәдә данышмағы гаршыја мәгсәд гојмушуг. Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан дилиндән нәзәри материалларын мәнимсәнилмәсинин әсасында практик чалышмалар дурур. Истифадәдә олан дәрсликләрдә практик ишләрин әксәријјәтинин мә'нәви тәрбијә илә бағлылығы чох аздыр. Она көрә дә һәр бир мөвзунун вердији имкан нәзәрә алынмагла практик чалышмалар үчүн дини дәјәрләрдән истифадәни өн плана чәкмәк лазымдыр.

Фикримизи конкрет мисаллар әсасында изаһ етмәјә чалышаг. «Мәсдәр» вә «Фе'ли сифәт тәркиби» мөвзуларынын тәдриси заманы шакирд-

ләри ашағыдакы чалышмалар үзәриндә ишләтмәк фајдалыдыр.

Чалышма 1. Һәзрәт Әлинин кәламларыны диггәтлә охујун, мәсдәрләри сечиб көчүрүн.

1. Дуа етмәк рәһмәтин ачарыдыр. 2. Достлары итирмәк гәрибликдир. 3. Шүкүр етмәк дөвләтлијә зинәтдир. 4. Сүбһ тездән ојанмаг бәдәнин мөһкәмлији вә Аллаһын разылығына сәбәбдир. 5. Өзүнүзү бәјәнмәк ағылын азлығына дәлаләт едәр. 6. Бығын түкләрини кәдәлтмәк паклыг вә Пејғәмбәрин адәтләриндәндир. 7. Сәлигәли палтар кејмәк гәми азалдар. 8. Јемәкдән әввәл вә сонра әлләри јумаг бәрәкәти артырар.

Чалышма 2. Мәһәммәд (с) пејғәмбәрин ашағыдакы кәламларыны көчүрүн, фе'ли сифәт тәркибләринин алтындан хәтт чәкин.

1. Елмә һәвәс кестәрән мәгсәдә чатар. 2. Өмрүнү елмә сәрф едән адам һеч вахт өлмүр. 3. Елминдән фајда кәлән алим мин абиддән үстүндүр. 4. Шәрәф вә дүзкүнлүклә јашајан адам Аллаһын севимлисидир. 5. Инсанлара јахшылыг едән Аллаһ јанында ән әзиз бәндәдир. 6. Өз гәзәбини Аллаһын хәтринә удан шәхс өмрүндә ән јахшы иш көрмүшдүр. 7. Гонағы гапыја гәдәр өтүрән адамдан хошум кәлир.

Көрүндүјү кими, бу чалышмалар васитәсилә һәм дилдән кечилмиш нәзәри материалын мәнимсәнилмәси јохланылыр, һәм дә шакирдләр дини дәјәрләрлә бағлы олан фикирләрлә таныш олурлар. Чалышмаларын иҹрасы заманы ушаглар үчүн чәтин анлашыглы олан бә'зи ифадәләрин дә изаһына диггәт јетирир, кәламларын инсанын мә'нәви вә мадди һәјаты үчүн нә гәдәр ваҹиб олдуғуну онлара баша салырам.

Ислам аләминдә һәзрәт Әлинин «Нәһҹүл-бәлағә»сини мүсәлманларын мүгәддәс китабы, әбәди инам јеримиз олан «Гур'ан»ын гардашы адландырырлар. «Нәһҹүл-бәлағә»дәки фикирләрдә һәјатын бир чох саһәләри әһатә олунмуш, аз сөзлә дәрин, долғун вә инҹә мәтләбләр өз әксини тапмышдыр. Әкәр тә'лим-тәрбијә просесиндә бу һикмәт күлүстанындан аз бир һиссәсини дә ушаглара мәнимсәдә билсәк, үмуми ишимиздә бөјүк мүвәффәгијјәт әлдә етмиш оларыг.

«Исми бирләшмәләр» мөвзусунун мәнимсәнилмәси заманы «Нәһҹүлбәлағә»дән сечилмиш ашағыдакы кәламлар үзәриндә иш әһәмијјәтлидир.

Чалышма 1. Һәзрәт Әлинин кәламларыны көчүрүн, биринҹи нөв исми бирләшмәләрин алтындан хәтт чәкин.

1. Гәнаәт түкәнмәз сәрвәтдир. 2. Ҹаһил достундан чох ағыллы дүшмәнинә күвән. 3. Ағылдан бөјүк кәзәллик јохдур. 4. Хош рәфтар ағылын јарысыдыр. 5. Тамаһ әбәди көләликдир. 6. Хаин шәхсләрә вәфа кестәрмәк Аллаһа хәјанәтдир.

Чалышма 2. Һәзрәт Әлинин кәламларыны охујун, үчүнҹү нөв исми бирләшмәләри сечиб башланғыҹ формасында јазын.

1. Ағыллынын дили кенлүнүн алтында, ахмағын кенлү исә дилинин алтындадыр. 2. Алимин рүтбәси рүтбәләрин ән учасыдыр. 3. Ағыллынын зәнни ҹаһилин јәгининдән даһа доғрудур. 4. Гоҹанын рә'јини кәнҹин икидлијиндән чох севирәм. 5. Аталарын достлуғу оғулларын арасында јахынлыг јарадыр. 6. Заманын дәјишмәси инсанларын дахилини үзә чыхарыр. 7. Дил ағылын тәрҹүманыдыр. Ағыллынын кенлү онун сирринин сандығыдыр.

Дин — јол, тәригәт демәкдир. Ислам дини паклыг, һалаллыг, сүлһ, әмин-аманлыг, нур јолудур. Бу јола ушаг јашларындан сидг-үрәклә бағлананлар өмүрләри бoју намуслу, һалал әмәклә доланмағы һәр шејдән үстүн тутаҹаг, һәјатда бүтүн чәтинликләрә сәбр вә тәмкинлә синә кәрәҹәкләр. Тә'лим-тәрбијә ишиндә улу пејғәмбәримиз Мәһәммәдин (с) нурлу, чәтинликләрлә долу парлаг һәјаты мәктәблиләр үчүн әсл нүмунәдир. Ушаг јашларындан әһдә вәфадарлығы, паклығы, дүзлүјү, дәгиглији сајәсиндә Әмин (инанылмыш) ләгәбини газанмыш Мәһәммәд (с) Аллаһын бәшәријјәтә көндәрдији сонунҹу пејғәмбәрдир. Тә'лим просесиндә бу даһи шәхсијјәтин һәјатынын ајры-ајры анларындан нүмунәләрлә танышлыг онун ибрәтамиз кәламларындан истифадә һәмишә марагла гаршыланыр.

«Диалог» мөвзусунун тәдрисиндә улу Пејғәмбәримизин ашағыдакы кәламлары үзәриндә иш шакирдләри дурғу ишарәләрини јерли-јериндә ишләтмәк гајдалары илә таныш етмәклә бәрабәр, инсанларын көмәксизләрә сәдәгә вермәјинин һансы уча мәгамда дурдуғуну парлаг мүгајисәләрлә көстәрир:

«Мәләкләр сорушдулар:

— Еј бөјүк Аллаһ, сәнин јаратдыгларынын ичиндә сылдырым гајалардан мөһкәм бир шеј вармы?

Аллаһ бујурду:

— Дәмир гајалардан мөһкәмдир, чүнки ону гырыр.

Мәләкләр дедиләр:

— Пәрвәрдикара, сәнин јаратдыгларындан дәмирдән гүввәтлиси вармы?

Вәһид Аллаһ бујурду:

— Бәли, од дәмирдән күчлүдүр, чүнки ону әридир.

Мәләкләр дедиләр:

— Еј бөјүк Аллаһ, јаратдыгларынын арасында оддан да күчлүсү вармы?

Аллаһ бујурду:

— Бәли, вар. Су ода галиб кәлир, ону сөндүрүр.

Мәләкләр сорушдулар:

— Сәнин хилгәтиндә судан да гүввәтлиси вармы?

Гадири-мүтләг бујурду:

— Бәли, јел суја галиб кәлир, ону чошдурур вә һәрәкәт етмәјә мәчбур едир.

Мәләкләр дедиләр:

— Еј меһрибан, бағышлајан Аллаһ, сәнин јаратдыгларында јелдән дә күчлүсү вармы?

Худавәнд бујурду:

— Бәли, сәдәгә верән Адәм өвлады, јә'ни о адамлар ки, сағ әлилә бағышладығыны сол әлләриндән кизләдирләр. Бах, бунлар һамыја галиб кәлән ән күчлүләрдир».

Биз бу јазыда фикримизи јығчам вә конкрет нүмунәләр әсасында изаһ етмәјә чалышдыг. Дил тә'лиминдә дини дәјәрләрдән истифадәнин имканлары чох кенишдир. Рабитәли нитг инкишафы илә бағлы өјрәдичи вә јохлама јазыларын апарылмасында, грамматик тәһлил дәрсләриндә бу имканлар нәзәрә алындыгда, тә'лимин оптималлығы тә'мин олунур.

ЈЕМӘК ҺАГГЫНДА СӨЈЛӘНИЛӘН ФИКИРЛӘРДӘН СЕЧМӘЛӘР

● Ким аза ганедирсә, һәкимә еһтијачы олмур.

(Инкилтәрә)

● Јүнкүл шам јемәји өмрү узадыр.

(Шотландија)

● Пәһриз биринчи дәрмандыр.

(Италија)

● Чох јемәк адамы аз јемәкдән дә гојар.

(Азәрбајчан)

● Исти кејинсән, гајдасынча јесән чох јашајарсан.

(Инкилтәрә)

● Гарынгулулугдан даһа тез өлүрләр, нәинки, гылынч јарасындан.

(Франса)

● Јајда да, гышда да гарныны гору.

(Испанија)

● Бешдә дур, доггузда наһар елә, бешдә шам елә, доггузда јатагда ол, 99 ил јаша.

(Франса)

БАШ ҮЗВЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН ИФАДӘ ВАСИТӘЛӘРИ

Азәрбајчан дили дәрсләринин практик дәјәрини артырмаг үчүн мүәллим һөкмән нәзәри фикирләри мүвафиг нитг парчалары — сөзләр, сөз бирләшмәләри, чүмләләр вә с. әсасында ашыламалыдыр. Дәрсликләрдәки чалышмалар бә'зән бунун үчүн кифајәт етмир вә мүәллим өзү әлавә дидактик материаллар тапыб груплашдырмалы олур. Бу да хејли зәһмәт, вахт вә сәриштә тәләб едир. Мүәллимин ишини асанлашдырмаг мәгсәдилә чүмлә үзвләри илә бағлы дидактик материаллары чап едирик. Бу нөмрәдә мүбтәда вә хәбәрә аид мүвафиг чүмләләр верилир. Материаллар груплашдырыларкән баш үзвләрин ифадә васитәләри әсас көтүрүлүб.

МҮБТӘДА

I. Нитг һиссәләри илә ифадә олунанлар (садә мүбтәдалар)

1. Исимлә

Бәләдчимиз бизи өз ардынча хејли апарды (Ч. Б.); Франсада **торпаг** олдугча аз, **әһали** исә чохдур (Ч. Б.); Бу **адәт** тувинләрдә дә вар имиш (М. С.); **Сәјјаһлар** дәниз хәстәлијиндән хилас олдулар (Ч. Б.); **Сифәтләр** тәзәдән өз рәнкинә дүшдү (Ч. Б.); **Ираглылар** өз харичи көркәминә керә азәрбајчанлылардан о гәдәр дә фәргләнмирләр (Г. П.); 1970-чи илдән Товуз рајонунда бүтүн **кәндләр** газлашдырылыб (Г. П.); Амма нә етмәк олар ки, **авамлыг, тәрбијәсизлик, бимә'рифәтлик** көзләрини кор вә үрәјини даш едибдир (Н. Н.); **Јусиф ағам** Сизин башмағынызы чүтләмәјә һазырдыр (Н. Н.); Мәним фикримчә, шәриәт даирәсиндә бу **сөһбәтләр** јүз ил дә олунарса, бу јолла милјонларча **гәләмләр** сынса да, ики бир-биринә бәр'әкс **фикир** өз гүввәсиндә галачагдыр (Н. Н.).

2. Сифәтлә

О **чаван** бәрк тутулду («Габуснамә»); Дејибләр ки, үч адам јазыг сајылар: ахмағын әлинин алтында ишләјән **ағыллы**, күчсүзә табе олан **гүввәтли**, хәсисә мөһтач олан **сәхавәтли** («Габуснамә»); Бу **ағылсызлар** күман едирләр ки, Салеһи өлдүрмәклә чанларыны гуртара биләчәкләр («Гур'ан гиссәләри»); **Күмүшү саггаллы** чох дајанмады, **чаванлар** да онун ардынча дүшдүләр (М. Исм.); Елә адамла отур-дур ки, **бөјүкләр** онлары јахшы һесаб едирләр» («Габуснамә»).

3. Сајла.

Чохлары хәрч үстә дүшдү кәмәндә (Ашыг Әләскәр); **Аз** чоха табедир; **Бешинчиләр** олимпиадада хүсуси фәаллыг кестәрдиләр;

4. Әвәзликлә

Биз Парис коммунарларынын мәзарларыны зијарәт етдик (Ч. Б.); **һәр кәс** јола көрпү салыб, вахтыны өлдүрмәк үчүн өзүнә јени әјләнчә ахтарырды (Ч. Б.); **Онлар** мин-мин күнаһсыз гулун чәсәди үзәриндә гурулмушдур (Ч. Б.); Доллар дүнјасында **нәләр** баш вермир (Ч. Б.); Гочаларын изтирабларыны гочалардан башга **һеч кәс** баша дүшмәз («Габуснамә»); Амма **өзүн** елә күнаһ етмә ки, үзр истәмәли оласан («Габуснамә»); һәрчәнд **мән өзүм** һәјатда пијадајам («Габуснамә»); **Мән** мәншә вә маһијјәтчә Адәмдән үстүнәм вә **һеч кәс** мәнимлә бәрабәр ола билмәз («Гур'ан гиссәләри»); **Биз** һәмин ишыға тез чатмаг истәјирдик (Ч. Б.); **Бу**, Азәрбајчанда башланачаг кениш мигјаслы тәмизләмәјә ишарә иди (М. Ә. Р.); **О**, мәнә Азәрбајчанын театр вә мусиги саһәсиндәки уғурларындан данышды (М. Ә. Р.) **О** һеч чашмадан мәнә чаваб верди (М. Ә. Р.); **Бу**, Азәрбајчанын ән ағрылы јери, гајнајан јарасыдыр (М. Ә. Р.); **Бу**, бүтүн Азәрбајчанын бирләшмәсиндә ән биринчи шүардыр (М. Ә. Р.); **О** көз көрә-көрә Азәрбајчанын руслашмасына разы дејил (М. Ә. Р.); **О** да бу һадисәләрин сонунда милләтләрин өз һагг вә азадлыгларына говушачағыдыр (М. Ә. Р.); **О** олдугча дүзкүн вә ајдын бир ифадә илә Азәрбајчан халгынын сијаси вәзијјәтини анлатды (М. Ә. Р.).

5. Мәсдәрлә

Сөз күләшдирмәк диванәлик кими бир шејдир («Габуснамә»); **Дүшүндүрмәк** Н. Нәримановун әсәрләринин көзәл кејфијјәтләриндәндир (М. И.); Кәрәкдир **һазырлашмаг** (Н. Н.).

6. Фе'ли сифәтлә

Динләјәнләр кәнч һәмкарларынын сөзләрини һејрәтлә гаршыладылар (М. Исм.); **Әлдән кедән** тәәссүф вә дарыхмагла кери дөнмәз (А. Б.); **Һәбсә алынан** истинтагсыз азад олмаз (А. Ш.); **фитнә төрәдән** бунлардыр (А. Ш.).

II. Сөз бирләшмәләри илә ифадә олунанлар (мүрәккәб мүбтәдалар)

1. Исми бирләшмәләрлә

а) II нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә

Франсыз вәтәнпәрвәрләри фашист чәлладлары илә меһрибанлашмаг истәмирләр (Ч. Б.); **Сој башчысы** Танрытајы бөјүк һејрәтлә динләди (М. Исм.); Алкоголун гәбулу заманы **гара чијәрин пиј сүзмә габилијјәти** позулур («Азәрбајчан мүәллими»); Исти **чәнуб күнәши** санки Аралыг дәнизини гызыла тутуб (Ч. Б.); **Гәбилә башчылары** өз инадларындан дөнмәдиләр («Гур'ан гиссәләри»); Дүнјанын һәр јериндән бураја **тичарәт кәмиләри** үзүб кәлир (Ч. Б.); Папирос чәкән адамларда **тәнәффүс јоллары** илтиһаба уғрајыр («Азәрбајчан мүәллими»).

б) III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илә

Африка гитәсинә јахынлашдыгча **дәнизин сују** даһа да түндләшир (Ч. Б.); **һәкимин дава-дәрманы** өз күнүнү көстәрди (Ч. Б.); Һиндистанда дининдән, дилиндән, милләтиндән асылы олмајараг вәфат едән **адамларын һамысынын чәсәди** јандырылыр (Ч. Б.); **Гызын адамлары** Пирвердинин нәслини гәт'ән кәсәчәкләр (Н. Н.); **Гиблеји-аләмин мәрһәмәти** мәним үзәримдә чохдур (Н. Н.); Һамыдан тез **Мәшәди Аллаһверәнин фајтону** чатды (Н. Н.); **Ағсаггаллардан бири** дилләнди (М. Исм.); **Белә адамларын сәнә иман кәтирмәсинин өзү** кәстәрдијин јолун јанлышлығына шәксиз дәлилдир («Гур'ан гиссәләри); **Сизи бураја чағырмағымызын сәбәби** будур (Н. Н.); Мәкәр **сизин бу рәфтарыныз** өз ағлыныза һөрмәтсизлик вә инамсызлығын јүксәк мәвгејинә гаршы пислик дејилми? («Гур'ан гиссәләри»); **Азәрбајчанын индики өвладлары** һәмин нәслин давамчыларыдыр (М. Исм.); **Чамаатын бөјүк әксәријјәти** әкин јеринә ахышды (М. Исм.); Хејр, **Иран вәзирләринин фикирләри, онларын политикасы** бир гејри дәсткаһдыр (Н. Н.); Бу гәдәр **әһалинин һәр биринин бармаг изләри** бир-биринә охшамыр (Ч. Б.).

2. Фе'ли тәркибләрлә

а) Мәсдәр тәркиби илә

Һәтта Зәрдүштдә **ата-баба руһунун Новруз бајрамы әрәфәсиндә көјдән гоһум-әгрәбасынын евинә гајытмасы** тәсвир олунур (Ч. Б.); **Ики дүшмәнлә јола чыхмаг** исә ағыллы адамә јарашмаз («Габуснамә»); **Биринин биринә илк бахышда ашиг олмасы** мүмкүн дејилдир («Габуснамә»); Даһа доғрусу, **дөвләтә даир ганунлары билмәррә руһанилардән алмаг** кәрәкдир (Н. Н.); **Әсарәтдә јашамаг, дөвләтчилији итирмәк** халгына, милләтин милли мәнлијинә вурулан бөјүк зәрбәдир («Азәрбајчан мүәллими»); **Мүстәгиллијимизин газанылмасы** М. Ә. Рәсулзадәнин идејаларынын тәнтәнәсидир («Азәрбајчан мүәллими»); **Онун бу әгидәдә олмасы** өз кағызындан мә'лум едир (Н. Н.); Әввәлчә һамыны **онун һәмсојлары илә бирликдә гоншу сојдан гајытмыш һәмсојларыны гаршыламаға чыхмамасы** тәәччүбләндирмишди (М. Исм.); **Онун гаршысында горхмаг кәрәк дејил** (М. Исм.); **Кејхосров кими гүдрәтли бир һөкмдарын һәрәми олмаг** һәр гадындан өтрү бөјүк шәрәфдир (М. Исм.); **Чәтин ајагда гачмаг да** икидин јарашығыдыр (А. Ш.); **Әмәлсиз вә чалышмадан Аллаһдан не'мәт көзләмәк** әбәсдир (А. Ш.); **Бу иши көмәксиз көрмәк** мүмкүн дејил (А. Ш.).

б) Фе'ли сифәт тәркиби илә

Анчаг **мәним истәдијим** бунларын нәдәнлыгдән гуртармагдыр (Н. Н.); **Бу күн козинода даһа чох пул хәрчләмәји илә өјүнән, түнд шәраб ичмәји илә фәхр едән** дә одур («Азәрбајчан мүәллими»); **Кејхосровун бизим үзәримизә ат тәпәчәји** јәгиндир

(М. Исм.); **Зүлм вә истибдады һәр јердә јашадан** бизим кими инсанлардыр (А. Ш.); Јохса **үсјан атәшини бунлара ашылајан** сәнсән (А. Ш.); **Мәни Бағдадда ән чох тәәччүбләндирән** машынларын чохлуғу вә такси сүрүчүләринин һәрәкәтләри иди (Г. П.); **Онлары инләдән** чар истибдадынын зүлм тохмағыдыр (А. Ш.).

ХӘБӘР

I. Нитг һиссәләри илә ифадә олунанлар (садә мүбтәдалар)

1. Фе'лин тәсрифләнән формалары илә (фе'ли хәбәрләр)

Гәм вә севинчини јалныз о адама **де** ки, гәминә **гәмләниб,** шадлығына **шадлансын,** гәм вә шадлығыны адамлар ичиндә **бирузә вермә,** һәр јахшы вә пис шеј үчүн тез **шадланыб,** тез **кәдәрләнмә,** белә иш ушагләра **јарашар** («Габуснамә»); **Еһтијатлы ол,** еј оғул, ата вә ананын гәлбини **инчитмә,** чүнки јарадан ана вә атаны инчидәнә ағыр **чәза верир** («Габуснамә»); Ағыл илә дөвләт газанмаг **олар,** дөвләтлә ағыл газанмаг исә **олмаз** («Габуснамә»); Пис ад газанмыш јерләрдән узаг **кәз,** бәдхаһ достдан вә пис јола кәдән јолдашдан гыраг **гач,** өзүн һаггында сәһвә **јол вермә,** елә јерә **кет,** сәни **ахтарсалар,** вә орада **тапсалар, рүсвај олмајасан** («Габуснамә»); Нә гәдәр **бачарырсанса,** јахшылығы һеч кәсдән **әсиркәмә,** јахшылыг ахырда бир күн өз **бәһрәсини верәчәк** («Габуснамә»); Биликдән даһа зәнкин хәзинә, пис хасијјәтдән даһа рәзил дүшмән **ола билмәз,** биликдән даһа бөјүк иззәт, һәјадан даһа гәшәнк зинәт **ола билмәз** (Сократ); Шаһ дүнјанын әбәданлығы илә дә **мәшғул олмалы,** кәһриз **чәкдирмәли,** архлар **газдырмалы,** бөјүк чајлар үзәриндә көрпүләр **салдырмалы,** кәндләри, тарлалары **абад етмәли,** галалар **учалтмалы,** јени шәһәрләр **салдырмалы,** јүксәк бииналар, көзәл маликанәләр **тикдирмәлидир** («Сијасәтнамә»).

2. Исимлә

Вәтән икинчи **анадыр** («Габуснамә»); Ән көзәл сифәт **тәвазөкарлыгдыр** («Габуснамә»); Инди дә доланышығымыз **әкин** вә **гојун иләдир** (Н. Н.); Мәним әслим **хан,** Нәдир исә дүнәнки **гулдур** (Н. Н.; Сән чох хошбәхт **гызсан** (А. Ш.); Һејдәр, елә демә, Меһди ағыллы **адамдыр** (Н. Н.); О нә **кағыздыр!** (Н. Н.); Хејр, бунлар бош **сөзләрдир** (Н. Н.).

3. «Вар», «јох»... типли сөзләрлә

Дәчләнин кәнарында овуглар **вар иди** («Габуснамә»); Лакин буну билсәм дә, инди фајдасы **јохдур** («Габуснамә»); Сиздән интигам алмаг нијјәтим **јохдур** («Габуснамә»); Танры тәрәфиндән көндәрилмиш ачыг-ашкар сүбутум **вар** («Габуснамә»); Чалышмаг **кәрәкдир.**

4. Сифәтлә

О, **архајын иди** ки, илдән гајырдығы габ — күп **балача да олса,** һәр һалда **һазырдыр** (М. Исм.); Сифәти **гәшәнк иди** (М. Исм.); Сојун чамаатынын һарада, онун бүтүн үзвләринин дә орада олмасы **мүтләг иди** (М. Исм.); Сојун адәтини поздуғуна көрә чәзаја **лајиг иди** (М. Исм.); Кејхосровун бизим үзәримизә ат тәпәчәји **јәгиндир** (М. Исм.); Демә Сәмәд Вурғун **кәлди-кедәрдир** (С. В.).

5. Сајла

Сизин јолдашларыныз бурада **чохдурму** (Н. Н.); Кәнддә силаһлы кәзәкләр **чохдурму!** (Н. Н.); Бизим синиф јарышларда һәмишә **биринчидир;** Инди тәрәфдарларымызын сајы **милјонларладыр.**

6. Әвәзликлә

Онлар **бизләрдәндир,** биз **онлардан** (М. Исм.); Сизи бураја чағырмағымызын сәбәби **будур** (Н. Н.); Гызым, кағыз **кимдәндир!** (Н. Н.); Шүкүр бәј, бу **нәдир!** Бүтүн гәбаһәтләр **сәндәдир** (А. Ш.); Фитнә төрәдән **бунлардыр** (А. Ш.); Бу тахтын-тачын хасијјәти **беләдир** (А. Ш.).

7. Мәсдәрлә

Кечә-күндүз чалышмагда мәгсәдим **варланмагдыр** (Н. Н.); Ән бөјүк амалым **охумагдыр** (А. Ш.).

II. Сөз бирләшмәләри илә ифадә олунанлар (мүрәккәб хәбәрләр)

1. Исми бирләшмәләрлә

а) II нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә

Көзәл **јаз сәһәри иди** (М. Исм.); О, бөјүк һөкмдардыр, мән исә кичик бир сојун башчысы, о, **шаһ нәслиндәндир,** мән исә **рәијјәт нәслиндән** (М. Исм.); Инди Кејхосровун гошунлары **Араз саһилиндәдир** (М. Исм.); Бунларын һамысы **динпәрәстлик вә милләтпәрәстлик нишанәсидир**

(Н. Н.); Инди ушаглар аталары илә бирликдә **чөл ишләриндәдир** (Н. Н.); Бунларын һамысы **мәнсәбпәрәстлик нишанәсидир** (Н. Н.); Пахыллыг **габилијјәтсизлик әламәтидир** (А. Б.).

б) III нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә

Азәрбајҹанын индики өвладлары һәмин **нәслин давамчыларыдыр** (М. Исм.); Јазычынын јашадығы дөвр **Азәрбајҹан тарихинин дирчәлиш дөврүдүр** (М. И.); Күјә бу төвр һәрәкәт **охумағын әсәридир** (Н. Н.); Мүстәгиллијимизин газанылмасы **М. Ә. Рәсулзадәнин идејаларынын тәнтәнәсидир** («Азәрбајҹан мүәллими»); Раһатлыг **вәзијјәтин јахшылығындандыр** (А. Б.); Онлары инләдән **чар истибдадынын зүлм тохмағыдыр** (А. Ш.).

2. Фе'ли бирләшмә вә тәркибләрлә

а) Мәсдәр тәркиби илә

Бири **кимсәни хилас етмәкдир**, о бири **кимәсә зәрәр јетирмәкдир** (Н. Н.); Анҹаг мәним истәдијим **бунлары наданлыгдан хилас етмәкдир** (Н. Н.); Сизин ән бөјүк сәһвиниз **бу халгы танымамағыныздыр** (А. Ш.); Бүтүн сәнәтләр ичиндә ән көзәл сәнәт **данышмағы баҹармагдыр** («Габуснамә»).

б) Фе'ли сифәт тәркиби илә

Ола биләр ки, бу гәбирдән тапылмыш о инсан кәлләсиндән бири **һаггында сөһбәт кедән кил габы ичад едәјәниндир** (М. Исм.); Әмим **фәһләсинин гәдрини биләндир** (һ. Меһди); Чәлилзадә чох јахшы јолдашдыр, **сакит-сакит данышан, адамы јахшы-јахшы баша саландыр** (С. Р.).

Ихтисарлар

А. Б. — Абасгулу аға Бакыханов.
А. Ш. — Абдулла Шаиг.
Г. П. — Гәзәнфәр Пашајев.
М. Ә. Р. — Мәммәд Әмин Рәсулзадә.
М. И. — Мирзә Ибраһимов.
М. Исм. — Маһмуд Исмајылов.
Н. Н. — Нәриман Нәриманов.
С. В. — Сәмәд Вурғун.
С. Р. — Сүлејман Рәһимов.
һ. М. — һүсејн Меһди.
Ч. Б. — Чәлал Бәркүшад.

Тәртиб едән:
Сәдагәт ГАБИЛ ГЫЗЫ,
Бакы шәһәриндәки 46 сајлы мәктәбин мүәллими.

ЈУНИС ИМРӘ ЈАРАДЫҸЫЛЫҒЫНЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Натигә РУСТӘМОВА,

Бакыдакы 178 сајлы мәктәбин мүәллими, Н. Туси адына АДПУ-нун диссертанты.

Јунис Имрәнин орта мәктәбдә VII синфин әдәбијјатдан тәдрис програмына салынмасы бүтүн әдәбијјат мүәллимләринә мә'лумдур. Лакин шакирдләрә онун һаггында дәрин елми билик вермәк јалныз тә'лим материалы илә онларын тәрбијәсинә тә'сир көстәрмәклә мәһдудлашдырыла билмәз. Бу мүһүм ишин әсас һиссәси синифдәнхариҹ тәдбирләрлә һәјата кечирилмәлидир.

Бу мөвзу илә әлагәдар синифдәнхариҹ тәдбирләрин гаршысында дуран мүһүм вәзифә Јунис Имрәнин һәјаты вә јарадычылығы илә даһа әтрафлы вә дәриндән таныш олмаг, она һијәләнмәк вә ону даһа кениш панорамда тәблиғ етмәкдән ибарәтдир. Демәли, Јунис Имрә јарадычылығынын өјрәдилмәси вә јајылмасында синифдәнхариҹ ишләр хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Јунис Имрә ирсинин зәнкинлији бизә имкан верир ки, онун јарадычылыг нүмунәләри, һәр шејдән әввәл, шакирдләр тәрәфиндән охунсун. Бу да шакирдләрин илк өнҹә мүтәлиә мәдәнијјәтинин формалашмасы илә онларын мә'нәви дүнјасынын кенишләнмәсинә өз мүсбәт тә'сирини көстәрә биләр.

Мәктәб тәҹрүбәсиндән билирик ки, шаирин јарадычылыг нүмунәләри илә мүәјјән танышлыг олмадан онун ирәли сүрдүјү вә поетик јолларла вердији идејалары шакирдләрә кифајәт гәдәр чатдырмаг чәтиндир. Буна көрә дә бу ишләрин ваҹиблијини нәзәрә алараг әсас ишләр синифдәнхариҹ оху васитәсилә тамамланмалыдыр. Лакин биз билирик ки, шакирдләрин Јунис Имрә јарадычылығыны там шәкилдә охумалары вә онларын мәзмунуну мәнимсәмәләри гејри-мүмкүндүр. Буна көрә дә шакирдләрә Ј. Имрәнин «Күлдәстә» адлы китабынын охунмасыны төвсијә едирәм. һәмин китабда халг дејимләри илә бағлы сөзләрин, ифадәләрин сечилиб јазылмасыны тапшырырам. Нөвбәти синифдәнхариҹ оху заманы һәмин һиссәләри вә ифадәләри шакирдләрә охутдурур, онларын билаваситә аталар сөзләри, бајатылар, әфсанәләр, рәвајәтләр вә дастанларла бағлы олдуғуну изаһ едирәм.

Синифдәнхариҹ охуну тапшырмаг һәлә аздыр. Әдәбијјат методикасындан мә'лумдур ки, шакирдләрә төвсијә олунан әсәр мүәјјән мәгсәдлә охутдурулур. һәмин мәгсәди мүәјјәнләшдирмәк мүәллимин үзәринә дүшүр. Мән шакирдләрә мәгсәд ајдынлығы олсун дејә Јунис Имрәнин јарадычылығы, она даир мүһазирә үслубунда мә'лумат вериб дејирәм: Ушаглар, «Күлдәстә» әсәриндә халг дејимләри, дујумлары, халг һикмәти, нәсиһәти о гәдәр чохдур ки, зәнкиндир ки, онлары охудугча јазыб көтүрмәк, әзбәрләмәк һеч бир чәтинлик төрәтмир. Сиз һәмин бәдии нүмунәләри охудугча гејд едиб дәфтәринизә көчүрүн вә нөвбәти синифдәнхариҹ охуда мә'рузә етмәјә һазырлашын. Шакирдләрин нөвбәти дәрсә јахшы һазырлашмасындан өтрү өзүм онлара ашағыдакы кими нүмунә көстәрмәјә чалышырам. Мә'лум олдуғу кими, шифаһи халг әдәбијјаты-фолклор һәр бир сәнәткара зәнкин јарадычылыг материалы вермишдир. Шакирдләрә дејирәм ки, Түрк дүнјасынын озаны, бәдии сәнәт аләминдә өзүнәмәхсус јери, дәст-хәтти олан Ј. Имрәнин поезијасында да халг ше'р дејиминин мүхтәлиф зәнкин формаларына раст кәлирик. Бу исә о демәкдир ки, халг ашығы халга, һәгигәтән, јахын олмуш, фолклор јарадычылығына биканә галмамыш, ондан мәһарәтлә бәһрәләнмишдир.

Јунис Имрәнин е'ҹазкар, әсрарәнкиз ше'р дүнјасынын гапысыны ачан һәр бир кәс бунун шаһиди олар, онун поезијасы, нәзми илә, халг дејим тәрзи, аталар сөзләри, мәсәлләр, бајатылар арасында бир ејнилијәт, бәнзәјиш, охшарлыг тапар:

Бу гајдадыр, кәлән кедәр,
Әҹәл ки вар, бизи күдәр.

Бу кәламы аталар, улу мүдрикләр белә сөјләмишләр:

Бу дүнјаја бир күн кәлән бир күн дә кетмәлидир. Јахуд да халг бу ифадәләри дә ишләдир ки:

Торпагдан јаранан дүбарә дөнәр торпаға.

Јунис Имрәнин нәзмә чәкдији һикмәтли халг сөзләри елин мүгәддәс мәгсәд уғрунда мүбаризәсиндә гәһрәман өвладына дајаг олур, сәбр, ҹәсарәт, гүввәт верир, инсаны бағлы гапылардан кечирир, әјри јоллардан ашырыб арзусуна јетирир. Сөз сәнәтинин е'ҹазкар тә'сир гүввәсинә малик олмасы, һеч нә илә әвәзедилмәзлији данылмаз һәгигәтдир. Јунис Имрәнин ше'р дүнјасында һикмәтли сөзләриндәки, тутарлы кәламларындакы мө'ҹүзәләр аләми, тә'сир гүввәси илә охуҹуну һејран едир, овсунлајыр. Бу фикрин сүбуту үчүн ашағыдакы ифадәләри нүмунә көстәрирәм:

Дедијин сөзләри бишир,
Мә'насыз сөзләри ашыр.

вә ја

Сағыр ешитмәз сөзү,
Кечә санар күндүзү.

јахуд да

Аз сөз әрин мүлкүдүр
Чох сөз һејван јүкүдүр.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки сада халг дејим тәрзиндә исә бунларын ишләк мәгамы беләдир:

Сөзү ағзында бишир, сонра чыхарт;
Ағлын хәзинәси ағыллы сөздүр вә с.

Беләликлә, Јунис ше'рләриндәки поетик дујум, мәһз халг һикмәтләри илә гидаландығы, онларла говушуб чулғалашдығы үчүн хошакәлән вә јаддагаландыр. Аз, мә'налы сөзү инсанын вар-дөвләти һесаб едән Јунис, мә'насыз сөзләри исә инсанлыға јарашмајан ағыр, үзүҹү, јоруҹу һејван јүкү адландырыр.

Сөзүн гәдир-гијмәтинә бөјүк мә'на верән Јунис Имрәнин ашыг үслубунда јаздығы кәрајлы аталар сөзү илә зәнкин вә һәмаһәнкдир:

Мә'налы сөз дејәнләрин
Үзүнү аг едәр бир сөз.
Сөзү бишириб дејәнин
Ишини саг едәр бир сөз.

Сөз вар ки, кәсәр савашы
Сөз дә вар ки, кәсдирәр башы.
Чевириб ағулу ашы
Бал илә јаг едәр бир сөз.

...Инсан биләр сөз дәмини
Сөјләмәз сөзүн кәмини.

Сөз инсан мә'нәвијјатынын күзкүсүдүр. Адам өз сөзү илә дахили паклығыны, зәнкинлијини әтрафдакылара һисс етдирә, рәғбәт ојада билир, јахуд әксинә, өзүнә икраһ, нифрәт һисси ојатмағы да бачарыр:

Јүз мин көвһәрли, динары
Гара торпаг едәр бир сөз.

Јунис Имрә лирик ше'рләриндә тәбиәти, инсан көзәлликләрини, саф мәһәббәти, достлуғу вә с. әхлаги кејфијјәтләри тәрәннүм едир, гијмәтләндирир:

...Кәлин достлуг ејләјәк
Јахшы сөзләр сөјләјәк,
Кәлин севәк, севиләк.

Јунисин ше'рләрини охудугча көз өнүндә заманәсинин чох һәссас гәлблә дујан, өз дөврүнүн бүтүн ичтимаи бәла вә зиддијјәтләринин сәбәбләрини анламаға чалышан, инсанлары һагга, әдаләтә, дүзлүјә чағыран вә наданлыгдан, зәрәрли вәрдишләрдән чәкиндирмәјә чағыран гоча, ел ағсаггалы чанланыр:

Наданлыг ејләмә, сагын,
Әчәл сәнә сәндән јахын...

Јунис ешги, мәһәббәти «күнәшә», ешгсиз көнүлләри исә «гара даша» бәнзәдир:

Ешг бир күнәшә бәнзәр
Ешги олмајан көнүл
Бир гара даша бәнзәр.

Шаир даш гәлбли инсанлара ачыјыр, һиссиз көнүлләри бәһрәсиз, барсыз саныр вә һеч нә битирмәдији үчүн онлары лә'нәтләјир:

Даш көнүлдә нә битәр
Дилиндә ағу тутар,
Нечә јумшаг десә дә,
Сөзү саваша бәнзәр.

Шаирә көрә, инсанлар бир-биринә мәһәббәтлә јанашмағы бачармырларса, демәли, онлар гуру бир чисимдирләр, руһсуз, әгилсиздирләр. Әкәр достлуг, мәһәббәт олмаса, дүнја гана чалханар, һәмишә бөјүк савашлар, мүһарибәләр инсанлары бир-бирини дидиб-парчаламаға вадар едәр. Достлуг, мәһәббәт бөјүк мүһарибәләри сүлһә чевирмәк игтидарына маликдир. Бә'зи дин хадимләринин инсанлар арасында ајры-сечкилик салмаларыны писләјир, она көрә дә дини ајры-сечкилији арадан көтүрмәји, бүтүн инсанлара ејни көзлә бахмағы тәблиғ едир.

«Һагғы кәрчәк сечәнләрә чүмлә аләм гардаш кәлир».

Әсрләри, гәринәләри архада гојараг бу күнүмүзә кәлиб чатан вә өз дәјәрини нәинки сахлајан, һәтта чағдаш, гарышыг заманәдә даһа чох тәзәһүр етдирән, мә'нәви гида верән Јунис Имрә поезијасынын әсас гүввәси мәһз онун әбәди хәлгилијиндәдир.

Јунис Имрәнин поезијасында аталар сөзләри, мәсәлләрдән мүстәгил-поетик васитә кими истифадә олунур. Мәһз кестәрдијимиз нүмунәләр шакирдләрин мә'нәви тәрбијә бахымындан формалашмасына, вәтәнини, халгыны севмәсинә дәрин зәмин јарадыр.

Беләликлә, шакирдләрә вердијим бу истигамәт өз бәһрәсини кестәрир. Нөвбәти дәрс заманы шакирдләр рәнкарәнк мөвзуларда чыхышлара һазырлашырлар: «Јунис Имрә јарадычылығы вә аталар сөзләри», «Јунис Имрә поезијасы вә халг һикмәтләри», «Јунис Имрә ше'риндә халг кәламлары» вә с.

ШАКИРДЛӘРИН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН БИЛИК, БАЧАРЫГ ВӘ ВӘРДИШЛӘРИНИН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ НОРМАЛАРЫ

Узун илләрдир ки, шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләри беш бал системи илә гијмәтләндирилир. Әлдә едилмиш тәчрүбәләрин тәһлили көстәрир ки, бу чүр гијмәтләндирилмә мүәллимләрин тә'лим мүвәффәгијјәтини објектив гејдә алмаларына манечилик төрәдир, шакирдләрин үмуми сәвијјәсини конкрет мүәјјәнләшдирә билмәк имканларыны мәһдудлашдырыр. Она көрә дә Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлијинин көстәришинә әсасән, бүтүн фәнләр үзрә шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары лајиһәләри һазырланмыш, назирлијин маариф методшурасында тәсдиг олунараг педагожи ичтимаијјәтин мүзакирәсинә верилмишдир. Биз дә Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты фәнләри үзрә гијмәт нормалары лајиһәләрини чап едәрәк дил-әдәбијјат мүәллимләринин мүзакирәсинә вермәји мәгсәдәујғун һесаб етдик.

Гијмәт нормалары лајиһәләрини диггәтлә охујуб арзу вә тәклифләрини Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунун үнванына (Бакы, 370010, Азәрбајчан проспекти, 40) көндәрәнләрә әввәлчәдән тәшәккүрүмүзү билдиририк.

Азәрбајчан дилиндән билик, бачарыг вә вәрдишләрин гијмәтләндирилмәсиндә формализми арадан галдырмаг, објективлик вә дүзкүнлүјү көзләмәк үчүн верилмиш биликләрин мөһкәмлик вә давамлылыг дәрәчәси нәзәрә алынмалы, өјрәнилмиш нәзәри материаллардан тә'лим мәгсәди күдән практик ишләрдә шакирдләрин сәрбәст, там вә шүурлу шәкилдә тәтбиг едә билмә бачарыглары диггәтлә јохланылмалыдыр. Бу заман о билик, бачарыг вә вәрдишләри јохламаг тәләби гаршыја гојулмалыдыр ки, мүәллим онларын мәнимсәнилмәси үчүн мүвафиг иш апармыш олсун.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә ашағыдакылар јохланылмалыдыр:

1) дил һаггында әлдә едилмиш биликләр;

2) орфографија вә дурғу ишарәләринә даир бачарыглар;

3) нитг бачарыглары.

ШАКИРДЛӘРИН ШИФАҺИ ЧАВАБЛАРЫНЫН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

Шифаһи сорғу шакирдләрин Азәрбајчан дилиндән биликләринин һесаба алынмасынын әсас васитәләриндән биридир. Шакирдин мүәјјән мөвзу үзрә кениш чавабы рабитәли вә мәнтиги чәһәтдән ардычыл олмалыдыр; о, тә'риф вә гајданы конкрет нүмунәләр үзәриндә тәтбиг етмәји бачармалыдыр.

Шакирдин шифаһи чавабы гијмәтләндириләркән ашағыдакы критеријалар әсас тутулур:

1) чавабын тамлығы вә дүзкүнлүјү; 2) өјрәнилмиш материалын дәрк едилмәси дәрәчәси; 3) чавабын дил бахымындан формалашдырылмасы.

Әкәр шакирд: 1) өјрәнмиш материалы кифајәт дәрәчәдә вә бүтөвлүкдә изаһ едирсә, дил һадисәләринин мә'насыны дүзкүн ача билирсә; 2) материалы онун там дәрк етдијини ачыг-ашкар һисс олунурса, өз мүһакимәләринин әсасландырмағы бачарырса, тәкчә дәрсликдәки нүмунәләрдән истифадә етмәклә мәһдудлашмајыб өзү дә мүстәгил олараг мисаллар кәстәрирсә; 3) әдәби дил нормалары бахымындан материалы ардычыл вә дүзкүн изаһ едирсә, белә чаваба **«9»**, бир о гәдәр дә әһәмијјәтли олмајан гүсурларына көрә исә **«8» гијмәтләр** верилир.

Шакирдин чавабы «9», «8» гијмәт үчүн нәзәрдә тутулмуш тәләбләр сәвијјәсиндә олуб, јол вердији 1—2 сәһви өзү дүзәлдирсә, ардычыллығын позулмасында,

фикирләрин дил бахымындан формалашдырмагда 1—2 сәһвә јол верирсә, белә чаваб кејфијјәт дәрәчәсинә көрә «7», «6» гијмәтләрә лајиг көрүлүр.

Әкәр шакирд мөвзуну әсасән билирсә, лакин: 1) өјрәндији материалын мәзмуну кифајәт дәрәчәдә әһатә едә билмәјиб дил һадисәләринин изаһында, јахуд гајдалары ифадә етмәкдә гејри-дәгиглијә јол верирсә; 2) сөјләдикләрини дәгиг вә әтрафлы сурәтдә өз мисаллары илә әсасландырмагы бачармырса; 3) изаһатларында мәнтиги ардычыллыға вә нитгинин дүзкүнлүјүнә лазыми диггәт јетирмирсә, белә чаваба кејфијјәт дәрәчәсинә көрә «5», «4» **гијмәтләр** верилир.

Шакирд нәзәрдә тутулмуш мүвафиг материалын чох һиссәсини билмирсә, тә'риф вә гајдалары сөјләјәркән кобуд сәһвләрә јол верирсә (онлары тәһриф едирсә), дедикләринә инамсызлыг көстәрирсә, нәһајәт, нитги долашыгдырса, белә чаваб кејфијјәт дәрәчәсинә көрә «3», «2»; материалы бүтөвлүкдә баша дүшмәјибсә, һәмин материалла әлагәдар һеч бир шеј билмирсә, «1» **гијмәт** верилир.

Шифаһи чаваблара мәнфи гијмәт («3», «2», «1») јалныз фәрди сорғу просесиндә (сорғу үчүн ајрылмыш мүәјјән вахтда) верилир. Мүсбәт гијмәтләр исә тәкчә фәрди сорғу заманы дејил, бүтүн дәрс мүддәтиндә шакирдин вердији чаваблара (чавабларын мәчмусуна) көрә дә верилә биләр; бир шәртлә ки, һәмин шакирдин билији һәм дә практик чәһәтдән јохланылмыш олсун.

ИМЛАЛАРЫН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

Имла шакирдләрин орфографик вә дурғу ишарәләри савадыны јохламағын әсас формаларындан биридир.

Имла үчүн, әсасән, рабитәли мәтнләр сечилмәси мәгсәдәујғун һесаб едилир. Мәтнләр мүасир әдәби дилин нормаларына ујғун олмалыдыр.

Имланын һәчми ашағыдакы гајдада мүәјјәнләшдирилир.

V синиф үчүн 90—110 сөз, VI синиф үчүн 110—120 сөз, VII синиф үчүн 120—140 сөз, VIIIсиниф үчүн 140—160 сөз, IX синиф үчүн 160—180 сөз, X синиф үчүн 180—200 сөз, XI синиф үчүн 200—220 сөз. Мәтнин һәчми мүәјјәнләшдириләркән тәкчә лексик мә'налы сөзләр јох, көмәкчи сөзләр дә һесаба алыныр.

Луғәт үзрә јохлама имлада јазылышы чәтин сөзләри шакирдләрин нә дәрәчәдә мәнимсәдикләри јохланылыр. Белә имланын материалында сөзләрин мигдары тәхминән ашағыдакы кими ола биләр:

V синифдә 15—20 сөз, VI синифдә 20—25 сөз, VII синифдә 25—30 сөз, VIII синифдә 30—35 сөз.

Мүәјјән мөвзу үзрә шакирдләрин һазырлыг сәвијјәсини јохламаг мәгсәди күдән имла мәтнинә һәм һәмин мөвзуја аид, һәм дә әввәлләр кечилмиш орфограм вә пунктограмлар дахил едилир. Рүбүн вә илин сонунда апарылан јекунлашдырычы јохлама имлаларда исә шакирдләрин һазырлыг сәвијјәләри кечилмиш бүтүн мөвзулар үзрә јохланылыр.

Јохлама имланын мәтнинә јени өјрәнилмиш орфограмлар јалныз о заман дахил едилә биләр ки, онлара аид бачарыглар азы 2—3 дәрс бундан әввәл мөһкәмләндирилмиш олсун.

Имла мәтнләриндә V—VI синифләрдә 7-дән, VII—VIII синифләрдә исә 10-дан артыг олмајараг јазылышы чәтин сөзүн дә (шакирдләрин хүсуси олараг өјрәндикләри) әһатә едилмәси төвсијә олунур.

Биринчи рүбүн сонунадәк (V синифдә биринчи јарымилин сонунадәк) мәтнин һәчми әввәлинчи синиф үчүн мүәјјән едилмиш сөз мигдарындан артыг олмамалыдыр (мәсәлән, һәмин мүддәтдә V синифдә 90 сөз, VI синифдә 100 сөз вә с.).

Имланы диктә едәркән орфоепик нормалара чидди риајәт едилмәлидир.

Имла јазылар јохланыларкән ашағыдакы гисимдән олан орфографик вә дурғу ишарәләри сәһвләри дүзәлдилмәли (ишарә едилмәли), лакин гијмәтләндирмәдә һесаба алынмамалыдыр:

1) сөзләрин сәтирдән-сәтрә кечирилмәси илә әлагәдар сәһвләр (һеча принсипинин позулмасы илә әлагәдар сәһвләр истисна едилмәклә);

2) мәктәб програмына дахил едилмәјән гајдаларла әлагәдар сәһвләр;

3) програм материалы үзрә һәлә өјрәнилмәмиш гајдаларла әлагәдар сәһвләр;

4) үзәриндә һәлә хүсуси олараг иш апарылмамыш јазылышы чәтин сөзләрлә әлагәдар сәһвләр;

5) орфографијамызда ачыг-ашкар мүбаһисәли олан вә мәтбуатда икилијә јол верилмәси илә әлагәдар сәһвләр; бураја башлыча олараг ашағыдакылар дахилдир:

а) **иди, имиш** һиссәчикләринин саитлә битән сөзләрдән сонра битишик јазылышы (биләјди, көрпәјмиш вә с.); б) **тәк** гошмасынын сөзләрә битишик јазылышы (гуштәк, көлкәтәк вә с.); фе'лин шүһуди кечмиш заманынын икинчи шәхс тәки вә чәминдә заман шәкилчисинин ики вариантда јазылышы илә әлагәдар сәһвләр (алмышсан—алмысан, көрмүшсүнүз—көрмүсүнүз вә с.); г) икинчи компоненти ән чох **-ли** шәкилчили сифәтдән ибарәт бир сыра мүрәккәб сөзләрин битишик вә сөз бирләшмәси шәклиндә (вурғудан асылы олараг) јазылышы илә әлагәдар сәһвләр (гаракөзлү — гара көзлү, зәрифнахышлы — зәриф нахышлы, мәгсәдәмүвафиг — мәгсәдә мүвафиг вә с.); г) классик әдәбијјатдан кәтирилән нүмунәләрдә мүасир дилимизин орфографијасына ујғун кәлмәјән вә ја мүасир дилимиздә ишләнмәјән сөзләрин јазылышында јол верилән сәһвләр; мәсәлән, «Инсан оланын дөвләти мали (малы) кәрәк олсун» (М. Ә. Сабир); д) фе'ли бағламалардан сонра веркүлүн ишләдилмәси илә әлагәдар сәһвләр; е) башлыглардан, күнүн тарихиндән

сонра нә гојулуб-гојулмамасы илә әлагәдар сәһвләр; ә) **о, бу** әвәзликләри мүбтәда јериндә ишләндикдә **онлардан** сонра јалныз исим, сифәт, сај кәлдикдә дејил, дикәр һалларда да һәмин мүбтәдаларын веркүллә фәргләндирилмәсинә аид «сәһвләр».

6. Ачыг-ашкар механики характер дашыјан сәһвләри дә (һәрфбурахма, һәрфартырма вә с.) мүәллим дүзәлтмәли, лакин јазы ишини гијмәтләндирәркән нәзәрә алмамалыдыр (мәсәлән, **китаб** әвәзинә «титаб», **дәниз** әвәзинә «дәнз», **кетдиләр** әвәзинә «кетдидиләр» вә с.). Нәзәрә алынмалыдыр ки, механики характер дашыјан сәһвләрлә тәләффүздән ирәли кәлән һәрфбурахма вә һәрфартырма сәһвләрини гарышдырмаг олмаз; мәсәлән, **хаһиш** әвәзинә «хаһишт», **стәкан әвәзинә** «истәкан», **габилијјәт** әвәзинә «габлијјәт» **мәктәбимиз** әвәзинә «мәктәбмиз» вә с. јазылмасы илә әлагәдар сәһвләр бу гәбилдәндир.

Имланын гијмәтләндирилмәсиндә сәһвләрин характерини дә нәзәрә алмаг вачибдир. Бу бахымдан **кобуд олмајан**, јә'ни шакирдин савадлылыг дәрәчәсини мүәјјән етмәкдә бир о гәдәр дә әһәмијјәтли рол ојнамајан сәһвләри фәргләндирмәк лазымдыр. Јахшы вә кафи сәвијјәли јазыларын гијмәтләндирилмәсиндә јүнкүл сәһвләрдән икиси бир сәһв кими һесаба алыныр; галанлары исә һәр бири бир сәһв һесаб едилир.

Кобуд олмајан сәһвләрә ашағыдакылар дахилдир:

1) гајдалара аид истисналыгларла әлагәдар сәһвләр;

2) мүрәккәб адларда бөјүк һәрфин јазылышы илә әлагәдар сәһвләр;

3) мәтндә бир орфограмын бир јердә дүзкүн, башга јердә исә јанлыш јазылмасы илә әлагәдар сәһвләр;

4) фарс-әрәб вә Авропа мәншәли хүсуси исимләрин јазылышында јол верилән сәһвләр (мәсәлән, **«Шејх Нәсруллаһ — Шејх Нәсрулла, Искәндәр — Искәндәр** вә с.);

5) бу вә ја дикәр дурғу ишарәсинин әвәзинә, башгасынын ишләдилмәси илә әлагәдар сәһвләр (мәсәлән, әлавәләрдә тире әвәзинә веркүлүн ишләдилмәси);

6) бир-бирини тамамлајан дурғу ишарәләриндән бирини бурахмагла әлагәдар сәһвләр (мәсәлән, чүмләнин ортасында кәлән хитаб вә ја ара сөздә јалныз бир веркүлүн ишләдилмәси, дырнаг ишарәләриндән биринин унудулмасы вә с.).

Ејничинсли (тәкрар) вә **ејнитипли сәһвләри** дә характеринә көрә бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. Әкәр бурахылан сәһв ејни сөздә тәкрар характер дашыјырса, **ејничинсли сәһв** һесаб олунур. Ејни гајдада мүхтәлиф сөзләрдә риајәт едилмәмишсә, белә сәһвләр **ејнитипли** сајылыр. Мәсәлән, **да, дә** бағлајычысы мүхтәлиф сөзләрдән сонра битишик јазылмышса, јахуд **г**-нын **ғ**-ја кечмәси гајдасына мүхтәлиф сөзләрдә риајәт едилмәмишсә, онлар ејнитипли сәһвләр кими һесаба алыныр.

3 ејнитипли сәһв бир сәһв һесаб олунур, онларын сајы 3-дән артыг олдугда исә, сонракыларын һәр бири ајрыча бир сәһв кими һесаба алыныр.

ГЕЈД: Јазылышы чәтин сөзләрдән бу вә ја дикәриндә (ејни сөздә) 2 вә даһа артыг сәһвә јол верилдикдә онлар бир сәһв һесаб олунур.

Имла јазылара бир гијмәт верилир.

Гијмәтләндирмәдә ашағыдакы критеријалар әсас тутулур:

1. Јүксәк сәвијјә үчүн:

«9» гијмәт сәһвсиз, биткин вә нүмунәви хәтлә јазылмыш имлаја верилир; белә јазыда јалныз 1—2 механики сәһв (еләчә дә гијмәтләндирмәдә нәзәрә алынмајан сәһвләр) гијмәтә тә'сир көстәрмир.

«8» гијмәт ән чоху бир јүнкүл орфографик вә бир јүнкүл дурғу ишарәси сәһви, һәмчинин ән чоху 3 механики сәһви олан јазыја верилир.

2. Јахшы сәвијјә үчүн:

«7» гијмәт 2 орфографик вә 2 дурғу ишарәси; јахуд бир орфографик (кобуд вә ја јүнкүл), 3 дурғу ишарәси; јахуд дә јалныз 4 дурғу ишарәси сәһви олан јазыја верилир.

«6» гијмәт 3 орфографик вә 3 дурғу ишарәси сәһви олан, јахуд орфографик вә дурғу ишарәләри сәһвләринин нисбәти 2—4, 1—5, 0—6 олан јазыја верилир.

3. Кафи сәвијјә үчүн:

«5» гијмәт 4 орфографик вә 4 дурғу ишарәси сәһви олан, јахуд орфографик вә дурғу ишарәси сәһвләринин нисбәти 3—5, 2—6, 1—7, 0—8 олан јазы ишинә верилир.

«4» гијмәт 6-дәк (5—6) орфографик вә 4 дурғу ишарәси сәһви олан, јахуд һәмин сәһвләрин нисбәти 5—5, 4—6, 3—7... олан јазыја верилир.

4. Ашағы сәвијјә үчүн:

«3» гијмәт 7 орфографик вә **7-дәк** дурғу ишарәси сәһви олан, јахуд орфографик сәһвләрин мигдары 7-дән артыг олмамаг шәрти илә **орфографик вә дурғу** ишарәләри сәһвләринин нисбәти 6—8, 5—9, 4—10... олан јазыја верилир.

«3» гијмәт үчүн нәзәрдә тутулмуш нормалардан 1—2 ваһид сәһви чох олан јазыја **«2» гијмәт** верилир.

«2» гијмәт үчүн нәзәрдә тутулмуш нормалардан даһа артыг сәһви олан јазыја исә **«1» гијмәт** верилир.

Јазы ишиндә шакирд лазыми дүзәлишләр апара биләр. Јахшы вә кафи сәвијјәли јазыларда («7», «6», «5», «4» гијмәтләрә лајиг) дүзәлишләрин сајы 5-дән артыг олдугда онларын гијмәти бир бал ашағы салыныр; 2-дән артыг дүзәлиши олан јазыја «9», 4-дән артыг дүзәлиши олан јазыја «8» гијмәт верилмир.

Лакин нәзәрә алынмалыдыр ки, латын графикалы јени әлифбаја кечидлә әлагәдар шакирдләрин јазыда јол вердикләри график сәһвләрә аид дүзәлишләр

(ики әлифбадакы һәрфләрин гарышдырылмасы нәтичәсиндә апарылмыш дүзәлишләр нәзәрдә тутулур), һәмчинин бу гәбилдән олан сәһвләрин һеч бири сајындан асылы олмајараг, јазы ишинин гијмәтләринә (һәмчинин «9», «8» гијмәтләрә) тә'сир көстәрмәмәлидир.

Сәһвләрин мигдары илә әлагәдар вариантларда орфографик сәһвләрин мүәјјән һәддини көзләмәк вачиб тәләбләрдән бири һесаб олунур. Белә ки, мәсәлән, 2 орфографик сәһв «7» гијмәт үчүн, 4 орфографик сәһв «5» гијмәт үчүн сон һәдд һесаб олунур. Орфографик сәһвләр һәмин һәдди ашдыгда јазы ишинин гијмәти дәјишмәлидир. Бу тәләбә ујғун олараг, мәсәлән, тәкчә 3 орфографик сәһви олан јазыја «7» гијмәт, јахуд јалныз 5 орфографик сәһви олан јазыја «5» гијмәт верилмир.

Имла вә әлавә тапшырыгдан ибарәт комплекс јохлајычы јазы ишләриндә әлавә тапшырыглар **ики чүр олур**: билаваситә имла мәтнинин үзәриндә апарылмасы тәләб олунан әлавә тапшырыглар (мәтнин биринчи чүмләсиндә баш үзвләрин алтындан мүвафиг хәтләр чәкин, филан сөзү шәрти ишарәләрлә тәркибинә көрә тәһлил един вә с.); 2) ајрылыгда јеринә јетирилмәси тәләб олунан әлавә тапшырыглар. Биринчи гисимдән олан әлавә тапшырыглара ајрыча гијмәт јазылмыр; комплекс јохлама ишинин гијмәтләндирилмәсиндә имланын гијмәти әсас тутулур. Мүәллим өз мүлаһизәсинә көрә әлавә тапшырыглары дүзкүн јеринә јетирмәјән шакирдин имласына дүшән гијмәти бир бал азалда биләр.

Ајрылыгда јеринә јетирилән әлавә тапшырыг исә мүтләг гијмәтләндирилир: демәк, белә әлавә тапшырыглы јохлама ишиндә һәм имлаја, һәм дә әлавә тапшырыға ајрыча гијмәт верилир (кәср хәтти илә). Әкәр белә әлавә тапшырыг бүтөвлүкдә вә дүзкүн јеринә јетирилмишсә, она **«9»** вә ја **«8»** гијмәт верилир.

Әкәр тапшырығын азы 3/4 һиссәси јеринә јетирилмишсә, она **«7»**, **«6»** гијмәтләрдән мүвафиг оланы верилир.

Әкәр тапшырығны, тәхминән јарысы јеринә јетирилмишсә, она **«5»**, **«4»** гијмәтләрдән мүвафиг оланы верилир.

Тапшырығын јарыдан азы јеринә јетирилдикдә вә ја һеч јеринә јетирилмәдикдә, о, мәнфи баллардан мүвафиг оланы илә гијмәтләндирилир.

Әлавә тапшырыгда јол верилән орфографик вә дурғу ишарәләри сәһвләри имланын гијмәтләндирилмәсиндә нәзәрә алыныр.

Лүғәт үзрә имланын да гијмәтләндирилмәсиндә јухарыда јохлама имланын гијмәтләндирилмәси үчүн мүәјјән едилмиш нормалар әсас тутулур. Башлыча олараг буну нәзәрә алмаг лазымдыр ки, лүғәт үзрә имлада јалныз орфографик сәһвләрин мигдарына әсасланыр, чүнки белә имлаларда дурғу ишарәләри сәһвләри олмур. Нормалардакы фәргли тәләбләр нәзәрә алынмагла һеч бир сәһви олмајан вә ја бир јүнкүл сәһви олан лүғәт үзрә имлаја **«9»**, **«8»** гијмәтләрдән мүвафиг оланы верилир. Ики јүнкүл вә ја кобуд орфографик сәһви оланлар **«7»**, **«6»** балларла гијмәтләндирилир. 4—5 орфографик сәһви оланлара исә **«4»**, **«5»** гијмәтләр верилир вә с.

ИФАДӘ ВӘ ИНШАНЫН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

Ифадә вә инша шакирдләрин нитг һазырлығыны, фикри дүзкүн вә ардычыл шәкилдә ифадә етмәк бачарыгларыны јохламағын әсас формаларыдыр.

V—XI синифләрдә ифадә вә иншалар програмын «Рабитәли нитг бачарыгларынын инкишафы» бөлмәсинин тәләбләринә ујғун олараг апарылыр.

Кениш ифадә үзрә мәтнин тәхмини һәчми: V синифдә 150—200 сөз, VI синифдә 200—250 сөз, VII синифдә 250—300 сөз, VIII синифдә 300—350 сөз, IX синифдә 350—400 сөз, X синифдә 400—450 сөз, XI синифдә 450—500 сөз.

Синиф иншалары үчүн ашағыдакы тәхмини һәчм мәсләһәт көрүлүр: V синифдә 0,5—1 сәһифә, VI синифдә 1—1,5 сәһифә, VII синифдә 1,5—2,0 сәһифә, VIII синифдә 2,0—3,0 сәһифә, IX синифдә 3—4 сәһифә, X синифдә 4—5 сәһифә, XI синифдә 5—6 сәһифә.

Иншаларын көстәрилән һәчминә мүәллим тәхмини јанашмалыдыр; белә ки, иншанын һәчми бир чох һаллардан, хүсусән мөвзунун характериндән, шакирдләрин иш сүр'этиндән, онларын үмуми инкишафындан, иншанын үслуб вә жанрындан чох асылыдыр. Үмумијјәтлә, гијмәтләндирмәдә иншанын һәчми нәзәрә алынмыр.

Ифадә вә иншалар васитәсилә шакирдләрин 1) мөвзуну ачмаг бачарыглары; 2) дил васитәләриндән истифадә бачарыглары (иншанын үслубуна, мөвзусуна ујғун); 3) дил нормалары вә дүзкүн јазы гајдаларына аид вәрдишләр јохланылыр.

Бүтүн ифадә вә иншалара ики гијмәт верилир; әввәлинчи гијмәт јазы ишинин мәзмунуна вә мәзмунун нитг бахымындан тәртибинә аид едилир; икинчи гијмәт исә ифадә вә иншанын савад чәһәтинә (орфографија, дурғу ишарәләри вә грамматик нормалар бахымындан) верилир.

Ифадә вә иншаларын **мәзмунуна** верилән гијмәтдә ашағыдакы критеријалар әсас тутулур:

— иншанын мөвзуја вә мөвзудан ирәли кәлән әсас фикрә ујғунлуғу;
— мөвзунун ачылмасы дәрәчәси;
— фактик материалын дүзкүнлүјү;
— фикирләрин ифадәсиндә ардычыллығын көзләнилмәси.

Ифадә вә иншанын **нитг тәртиби** чәһәтдән гијмәтләндирилмәсиндә ашағыдакылар нәзәрә алыныр:

— шакирдин нитгинин лүғәт вә грамматик конструксијалар бахымындан рәнкарәнклији;
— ифадә вә иншанын үслуб ваһидлији вә нитг чәһәтдән ифадәлилији;
— үслуб (нитг) сәһвләринин мигдары.

Ифадә вә иншанын савадлылыг бахымындан гијмәтләндирилмәсиндә (икинчи гијмәтдә) ашағыдакылар әсас тутулур:

— орфографик нормалара нә дәрәчәдә риајәт олунмасы;
— дурғу ишарәләри нормаларына нә дәрәчәдә риајәт олунмасы;
— грамматик сәһвләрә јол верилиб верилмәмәси (грамматик сәһвләрә сөзүн, сөз бирләшмәсинин вә чүмләнин гурулушунда јол верилән сәһвләр дахилдир).

Гијмәт	Гијмәтләндирмәнин критеријалары	
	Мәзмун вә үслуба көрә	Савадлылыға көрә
«9»	1. Јазы ишинин мәзмуну мөвзуја там ујғундур. 2. Фактик сәһвләр јохдур. 3. Мәзмунун ифадәсиндә ардычыллыг көзләнилмишдир. 4 Јазы ишинин дили лүғәт вә грамматик конструксијаларла зәнкинлијинә көрә фәргләнир. 5. Мәтн ваһид үслубда јазылмышдыр вә кифајәт дәрәчәдә ифадәлидир. Мәзмунла әлагәдар 1 фактик вә 1 јүнкүл үслуб сәһви гијмәтә тә'сир көстәрмир.	Сәһвләрин һәдди: 1 орфографик вә ја 1 дурғу ишарәси сәһви, јахуд 1 грамматик сәһв.
«8»	«9» гијмәтин јухарыдакы 5 маддәдән ибарәт нормалары әсас тутулур. 1 фактик вә мәнтиги, 2 үслуб сәһви гијмәтә тә'сир көстәрмир.	Сәһвләрин һәдди: 1 орфографик вә ја 2 дурғу ишарәси сәһви; еләчә дә 2 грамматик сәһв.
«7»	1. Јазы ишинин мәзмуну әсасән мөвзуја ујғундур, лакин мөвзудан бир гәдәр кәнара чыхылмышдыр. 2. Јазыда бир-ики кобуд олмајан фактик сәһвә јол верилмишдир. 3. Фикрин ифадәсиндә ардычыллығын көзләнилмәси 1—2 јердә позулмушдур. 4. Јазы ишинин дили лүғәт вә грамматик конструксијалар бахымындан кифајәт дәрәчәдә рәнкарәнкдир. 5. Мәтн ваһид үслубда јазылмышдыр вә ифадәлилијинә көрә фәргләнир. Мәзмунла әлагәдар 1—2 јүнкүл фактик вә мәнтиги, 3—4 үслуб сәһви гијмәтә тә'сир көстәрмир.	Сәһвләрин һәдди: 2 офрографик вә 2 дурғу ишарәси, јахуд 1 орфографик, 3 дурғу ишарәси, јахуд тәкчә 4 дурғу ишарәси сәһви; еләчә дә 2 грамматик сәһв.
«6»	«7» гијмәтин јухарыдакы 1, 2, 4, 5-чи маддәләриндә көстәриләнләр әсас тутулур. 3 фактик, 1—2 мәнтиги, 4 үслуб сәһви гијмәтә тә'сир көстәрмир.	Сәһвләрин һәдди: орфографик вә дурғу ишарәләри сәһвләринин 3—3, 2—4, 1—5, 0—6 нисбәтдә мигдары; еләчә дә 3 грамматик сәһв.
«5»	1. Мөвзудан xeјли кәнара чыхылмышдыр. 2. Јазыда ән чоху 4 фактик сәһвә јол верилмишдир. 3. Фикрин ифадәсиндә ардычыллығын позулмасы һалларына јол верилмишдир. 4. Јазы ишинин дили лүғәт бахымындан касыб, синтактик конструксијалар бахымындан јекнәсәкдир. 5. Јазы ишиндә үслуб ваһидлији бә'зи һалларда позулмушдур, ифадәлилик зәифдир. 4 фактик, 3 мәнтиги вә 5 үслуб гүсуру гијмәтә тә'сир көстәрмир.	Сәһвләрин һәдди: орфографик вә дурғу ишарәләри сәһвләринин 4—4, 3—5, 2—6, 1—7, 0—8 нисбәтиндә мигдары; еләчә дә 4 грамматик сәһв.

«4»	«5» гијмәт үчүн јухарыдакы маддәләрдә (5 маддәдә) көстәриләнләр әсас тутулур. 5 фактик, 4 мәнтиги вә 6 үслуб сәһви сон һәдд һесаб олунур.	Сәһвләрин һәдди: орфографик вә дургу ишарәләри сәһвләринин 6—4, 5—5, 4—6, 3—7, 2—8, 1—9, 0—10 нисбәтиндә олан мигдары; еләчә дә 5 грамматик сәһв.
«3»	1. Јазы ишинин мәзмуну мөвзуја о гәдәр дә ујғун дејил. 2. Чохлу фактик сәһвләрә јол верилмишдир. 3. Јазы ишиндә ардычыллыг башдан-баша позулмушдур, иш плансыз шәкилдә јазылмышдыр, фикирләр арасында рабитә көзләнилмәмишдир. 4. Шакирдин лүғәт еһтијаты чох касыбдыр, фикирләр ејни типли вә гыса чүмләләрлә ифадә олунмушдур. 5. Јазы ишиндә үслуб ваһидлији позулмушдур. Јазы ишиндә 6 фактик, 5 мәнтиги вә 7 нитг гүсуру сон һәддир.	Сәһвләрин һәдди: орфографик вә дургу ишарәләри сәһвләринин 7—7, 6—8, 5—9, 4—10... нисбәтиндә олан мигдары; еләчә дә 6 грамматик сәһв.
«2»	«3» гијмәт үчүн јухарыдакы маддәләрдә көстәриләнләр әсас тутулур. 8 фактик, 6 мәнтиги вә 10 үслуб сәһви сон һәдд һесаб олунур.	Сәһвләрин һәдди: орфографик вә дургу ишарәләри сәһвләринин 10—10, 9—11, 8—12, 7—13, 6—14... нисбәтиндә олан мигдары; еләчә дә 8 грамматик сәһв.
«1»	Сәһвләрин нөвләрә көрә сајынын «2» гијмәт үчүн нәзәрдә тутулмуш һәдди кечмәси әсас тутулур.	

ГЕЈД.

1. Иншалары гијмәтләндирәркән, онларын мүстәгил јазылмасыны, композисија вә нитг чәһәтдән формалашдырылмасыны, онларда орижинал фикирләрин олмасыны мүтләг нәзәрә алмаг лазымдыр. Шакирд иншасында орижинал тәрздә сөјләнмиш фикирләр олдугда вә мөвзу илә сых әлагәләндирилдикдә, белә иншанын гијмәтини бир бал артырмаг олар.

2. Иншанын һәчми нәзәрдә тутулмуш тәхмини нормативдән бир јарым—ики дәфә бөјүк оларса, јазы ишинин икинчи (вә ја биринчи) гијмәтини бир бал артырмаг олар («9», «8» гијмәтләрдән башга).

3. Әкәр иншада мөвзу ачылмамышса, һәтта онун башга көстәричиләри тә'мин едичи олса да, белә јазы ишинин биринчи гијмәти (мәзмун вә үслуб чәһәтинә көрә) мүсбәт ола билмәз.

4. «Имланын гијмәтләндирилмәси» адлы бөлмәдә ејнитипли вә кобуд олмајан сәһвләрә, шакирд тәрәфиндән апарылан дүзәлишләрә, еләчә дә гијмәтләндирмәдә һесаба алынмајан сәһвләрә аид көстәришләр ифадә вә иншанын гијмәтләндирилмәсиндә дә әсас тутулур.

ӨЈРӘДИЧИ ЈАЗЫЛАРЫН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

Өјрәдичи јазылары (мүхтәлиф чалышмалар вә о чүмләдән өјрәдичи имлалар, ифадә, инша вә с. нәзәрдә тутулур) гијмәтләндирәркән ашағыдакылар нәзәрә алыныр:

1) иши јеринә јетирмәкдә шакирдин мүстәгиллик дәрәчәси; 2) јазы ишинин һәчми; 3) онун ајдынлығы, сәлигәлилик дәрәчәси, һүснхәт гајдаларына ујғунлуғу.

Әкәр иш просесиндә бурахылмасы еһтималы олунан сәһвләрә даир хәбәрдарлыг едилмишсә, сәһвсиз јазыја јүксәк гијмәтләр («9», «8») верилир, шакирдин өз сәһвләри үзәриндә апардығы дүзәлишләр гијмәтләндирмәдә нәзәрә алынмыр. Мәзмунуна вә савад дәрәчәсинә көрә ејни сәвијјәдә олан белә јазылара «9», јохса «8» гијмәтин верилмәсиндә шакирдин хәттинин нә дәрәчәдә сәлигәли, охунаглы, ајдын олуб-олмамасы һәлледичи көстәричи сајылыр. Јазы ишинин дикәр гијмәтләрдән һансына лајиг олдуғуну мүәллим өз мүлаһизәләринә көрә мүәјјәнләшдирә биләр. Лакин, үмумијјәтлә, бу типли өјрәдичи јазылардан јалныз јүксәк гијмәтә лајиг оланлары гијмәтләндирмәклә мәһдудлашмаг олар.

Әввәлчәдән үзәриндә мүәјјән һазырлыг иши апарылмајан мүстәгил јазы ишләринин гијмәтләндирилмәсиндә ејни нөвлү вә ја бунлара јахын нөвлү јохлама јазыларын гијмәтләндирилмәси нормаларына әсасланмаг төвсијә олунур.

ЈЕКУН ГИЈМӘТЛӘРИНИН ВЕРИЛМӘСИ

Һәр рүбүн вә һәр тәдрис илинин сонунда шакирдләрә јекун гијмәтләри верилир. Бу гијмәтләр ваһид вә үмумиләшдиричи шәкилдә мүәјјәнләшдирилмәлидир; јә'ни һәмин гијмәтләр шакирдин Азәрбајчан дилиндән һазырлығынын бүтүн саһәләрини, јә'ни нәзәри материалы мәнимсәмә дәрәчәсини, мүвафиг бачарыглара нә дәрәчәдә јијәләнмәсини, нитгинин инкишафы сәвијјәсини, орфографија вә дургу ишарәләри савадыны өзүндә әһатә етмәлидир.

Шакирдләрин јекун гијмәтләрини механики јолла, јә'ни орта ријази гијмәт чыхармаг јолу илә мүәјјәнләшдирмәк олмаз. Бу ишдә һәлледичи амил бүтүн көстәричиләр үзрә шакирдин фактик һазырлығыны мәһз гијмәтин верилмәси дөврүндә әсас тутмагдан ибарәт олмалыдыр. Лакин буну да унутмаг олмаз ки, бүтүн ил боју шакирдләрин тә'лимә мүнасибәтләрини әкс етдирән чари мүвәффәгијјәтләрини дә јекун гијмәтләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә нәзәрә алмаг вачибдир.

Јекун гијмәтләрини мүәјјәнләшдирәркән шакирдләрин орфографија, дурғу ишарәләри вә нитг вәрдишләринә верилән чари гијмәтләрә хүсуси үстүнлүк верилмәлидир. Буна көрә бүтүн рүб (ил) боју имла, ифадә вә инша јазыларын әксәријјәтиндән орфографија вә дурғу ишарәләри савадына көрә «2», «1» гијмәтләр алан шакирдләрин јекун гијмәти мүсбәт ола билмәз.

Јухары синифләрдә әдәбијјатдан апарылан мөвзулар үзрә иншаларын һәр ики гијмәти синиф журналында әдәбијјат фәнининә аид сәһифәјә көчүрүлүр (кәсир хәтти илә).

Ушаглыгдан аиләдә талыш, тат, ләзки вә с. дилләрдә данышмаға адәт едән шакирдләрин јазы ишләрини гијмәтләндирәркән «9», «8» гијмәтләр үчүн сәһвләрин норматив мигдары 1, дикәр гијмәтләр үчүн исә 2—3 ваһид артырыла биләр.

Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ,
педагожи елмләр доктору, профессор.
Әнвәр АББАСОВ,
педагожи елмләр намизәди, баш елми ишчи.

ШАКИРДЛӘРИН ӘДӘБИЈЈАТДАН БИЛИК, БАЧАРЫГ ВӘ ВӘРДИШЛӘРИНИН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ НОРМАЛАРЫ

Әдәбијјатдан шакирдләрин билији гијмәтләндириләркән ашағыдакылар әсас ме'јар көтүрүлүр:

ШИФАҺИ ЧАВАБЛАРЫН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

Шакирдләрин әдәби-бәдии материаллар үзрә шифаһи чавабларынын гијмәтләндирилмәси заманы бу вә ја дикәр синифдә програмын тәләбинә ујғун оларaг ашағыдакы ме'јарлар әсас көтүрүлүр:

Бәдии материалы дүзкүн, ифадәли охумағы, мәзмуну мүхтәлиф шәкилдә (тәләб олундугда мәтнә ујғун, өз сөзләри илә, мүхтәсәр, кениш вә с.) данышмағы, тәләб олундугда әзбәр сөјләмәји бачармалы;

Әдәбијјатын әсас ики гола (шифаһи халг јарадычылығы вә јазылы әдәбијјат) ајрылмасыны вә бунлары бир-бириндән фәргләндирән чәһәтләри билмәли;

Нәзми нәсрдән фәргләндирмәји, нәзмин әсас хүсусијјәтләрини, аһәнк јарадан чәһәтләри изаһ етмәји, һаггында данышылан әдәби нүмунәнин идеја мәзмунуну данышмағы, онун һәјат һадисәләринин ин'икасы олдуғуну изаһ етмәји, данышылан мәзмундан естетик нәтичә чыхармағы, сәнәт әсәри кими гијмәтләндирмәји, бәдии әсәрдә әсас вә епизодик образлары фәргләндирмәји вә сәчијјәләндирмәји, үзәриндә сөһбәт апарылан әдәби нүмунәни идеја-естетик бахымдан тәһлил етмәји, бәдии әсәрдә јазычынын сөздән мәгамына көрә истифадә бачарығыны мүәјјәнләшдирмәји, әсәрдә ишләдилән бәдии тәсвир вә ифадә васитәләрини, әсәрин идејасы илә онларын бағлылығыны изаһ етмәји, бәдии әсәрин формасы илә мәзмуну арасындакы ујғунлуғу дујмағы вә изаһ етмәји, нәзм әсәрләринин вәзни вә формасыны, гафијә системини изаһ етмәји, әдәбијјат нәзәријјәси анлајышларынын маһијјәтини изаһ етмәји, бу вә ја дикәр бәдии әсәрә онлары тәтбиг етмәји, орта үмумтәһсил мәктәбиндә јарадычылығы өјрәдилән көркәмли сәнәткарларын јарадычылыг хүсусијјәтләрини сәчијјәләндирмәји, гидаландығы мәнбәләри әсәрләриндән кәтирилән фактларла әсасландырмағы, әдәбијјат тарихимиздәки мөвгејини изаһ етмәји, сәләфләрини вә хәләфләрини сајмағы, јарадычылыг әлагәләрини изаһ етмәји, өјрәдилән, јахуд охунан әдәби нүмунәләр әсасында сәнәткарын һәјат һадисәләринә јанашма үсулуну (бәдии јарадычылыг методуну) изаһ етмәји бачармалыдыр.

Әлбәттә, бу дејиләнләр шакирдләрин әдәби билекләринин мәзмунуну тәшкил едир. Бу вә ја дикәр синифдә охујан шакирд охудуғу синифдә програмын тәләбинә мүхтәлиф сәвијјәдә чаваб верә биләр, онун чаваблары әсас вә гејри-әсас

мәнбәјә истинад едә биләр. Һеч шүбһәсиз, бу чаваблар ејни дәрәчәдә гијмәтләндирилә билмәз. Бу бахымдан јанашдыгда тә'лим материаллары үзрә шакирдләрин шифаһи чаваблары ашағыдакы шәкилдә гијмәтләндирилир:

«9» гијмәт. Програмын тәләби илә өјрәдилән әдәби фактлары дәгиг дедикдә; әдәби нүмунәни вәзнин тәләбинә ујғун олараг дүзкүн, ифадәли охудугда (јахуд әзбәр сөјләдикдә), мәзмуну јарадычы шәкилдә ифадә етдикдә; тәсвир едилән һадисәләрлә даһа чох бағлы олан әсас образлары вә дикәрләри фәргләндирәрәк һәр биринин характерини ачараг мүгајисә етдикдә; онлары әсәрин сүжет хәтти әтрафында дүзкүн груплашдырдыгда вә идеја-сәнәткарлыг бахымындан дүзкүн тәһлил апардыгда; һаггында данышдығы әдәби нүмунәдә сөзүн бәдии күчүнү изаһ етмәјә тәшәббүс көстәрдикдә вә буна, әсасән, наил олдугда, әсәрдә тәсвир олунан һадисәләрә, бу һадисәләрлә бағлы образлара јазычынын мөвгејини, һадисәләрә јанашма үсулуну әсасән дүзкүн мүәјјәнләшдирдикдә; бу дејиләнләри мүәллимин истигамәтләндиричи суаллары олмадан сөјләдикдә; әдәби нүмунәнин өзүнә, һаггында јазыланлара дәриндән бәләдлијини нүмајиш етдирдикдә; мүәллимин әлавә суалларына биткин, һәртәрәфли чаваб вердикдә **шакирдин билијинә «9» гијмәт** верилир.

«8» гијмәт. Шакирд шифаһи чавабында јухарыда дејилән тәләбләри јүксәк сәвијјәдә өдәдикдә — әдәби факты өз сөзләри илә орижинал шәкилдә шәрһ етдикдә; бәдии әсәри јарандығы дөвр илә әлагәли шәкилдә сәчијјәләндирәрәк сәнәт әсәри кими гијмәтләндирдикдә; дүзкүн әхлаги нәтичә чыхардыгда; мөвзуча она јахын олан әдәби нүмунәләрлә мүгајисә едиб охшар вә фәргли чәһәтләрини нәзәрә чатдырдыгда, рәван нитг нүмајиш етдирдикдә; мүвафиг вә зәрури мәнбәләри охудуғу ајдын олдугда, лакин чавабларында бир нечә јердә (ики-үч) гејри-дәгиглијә јол вердикдә онун чавабына **«8» гијмәт** верилир.

«7» гијмәт. Шакирд шифаһи шәкилдә шәрһ етдији әдәби факт, јахуд бәдии әсәр үзрә әтрафлы билик нүмајиш етдирдикдә, онун мәзмунуну ајдын вә рәван дилдә данышдыгда, јахуд ифадәли, вәзнин аһәнкинә ујғун олараг әзбәр сөјләдикдә, фикрини әсасландырмаг үчүн лазым олдугда әсәрә мүрачиәт етдикдә сәчијјәви мисал сөјләдикдә, сөзүн бәдии тә'сир күчүнү нәзәри вә практик чәһәтдән дүзкүн изаһ етдикдә, бәдии нүмунәни сәнәт әсәри кими гијмәтләндирмәји вә ондан естетик нәтичә чыхармағы бачардыгда, мүәллимин әлавә суалына еһтијач дујулмадыгда, лакин әдәби фактла, јахуд бәдии әсәрлә бағлы мүһүм чәһәтләри изаһ едәркән үч-дөрд јердә гејри-дәгиглијә јол вериб мүәллимин е'тиризындан сонра шакирд өзү дүзкүн чавабы дедикдә **онун билијинә «7» гијмәт** верилир.

«6» гијмәт. Шакирд шифаһи чавабында бәдии материал әтрафында јахшы билик нүмајиш етдирдикдә, сәлис данышдыгда вә јахуд әзбәр сөјләдикдә, бәдии материалы охудуғу барәдә инам јаратдыгда, һаггында данышылан, әсәрдә диггәти даһа чох чәлб едән сөзләрин мә'на чаларларыны изаһ етмәји бачардыгда, мүәллимин әлавә суалларына гәнаәтләндиричи чаваб вердикдә, лакин чаваблары̆ндакы гејри-дәгиглик тез-тез нәзәрә чарпдыгда вә мүәллимин е'тиразындан сонра дүзәлтдикдә, материалын идеја-естетик мәзмуну илә әлагәдар олараг бир-ики мәнтиги сәһвә јол вердикдә (белә сәһвләрин сајы икидән артыг олмадыгда) **онун билијинә «6» гијмәт** верилир.

«5» гијмәт. Шакирд шифаһи чавабында нәзәрдә тутулан мәзмуну әһатә етдикдә, әдәби факты, бәдии материалы дүзкүн сәчијјәләндирдикдә, һаггында данышылан әдәби нүмунәдә тәсвир олунан һадисәдә әсасы гејри-әсасдан, әсас сурәти епизодик сурәтдән ајырмағы бачардыгда, образларын характерини мүәјјәнләшдирмәјә тәшәббүс көстәрдикдә әсәрин идеја-естетик гајәсини әсасән дүзкүн изаһ етдикдә, лакин шакирдин сәрбәстлији нәзәрә зәиф чарпдыгда, чаваблар анчаг дәрсликдә дејиләнләрлә мәһдудлашдыгда, шакирдин чавабында образлылыг мүшаһидә едилмәдикдә, тәсвир вә ифадә васитәләри барәдә билдикләрини нитгиндә ајдын вә ардычыл тәтбиг етмәдикдә **онун билијинә «5» гијмәт** верилир.

«4» гијмәт. Шакирд шифаһи чавабында дәрсликдә дејилән мәсәләләр әтрафында мүәјјән фикир сөјләдикдә, бунлара әсасән әсәрдән мүәјјән нәтичә чыхармаға тәшәббүс көстәрдикдә вә буна бә'зи һалларда наил олдугда, лакин дәрсликдә ифадәсини тапан фактларын, бәдии материалын тәһлилиндә мүәјјән деталлар нәзәрдән гачырылдыгда, мүәллимин әлавә суалларынын бә'зиләри чавабсыз галдыгда, шакирдин дедији фикирләр әсасән дүзкүн олдугда, лакин онун данышығында **образлылыг нәзәрә чарпмадыгда чаваба «4» гијмәт** верилир.

«3» гијмәт. Шакирд шифаһи чавабында мөвзуја бәләдлији мүшаһидә едилдилдикдә, мәзмуну данышмаға тәшәббүс көстәрдикдә вә мүәјјән епизодлары данышдыгда әдәби нүмунәни (шакирдин чавабы бағлы олдуғу әсәрдә нәзәрдә тутулур) сәнәт әсәри кими изаһ етмәјә чалышдыгда, лакин фикрини **зәрури фактларла әсасландыра билмәдикдә, сөзүн мәчазилијини изаһ етмәкдә чәтинлик чәкдикдә онун билијинә «3» гијмәт** верилир.

«2» гијмәт. Шакирд шифаһи чавабында әдәби факты, бәдии материалы билдијини нәзәрә чатдырмаг истәдикдә, лакин даныша билмәдикдә, изаһ олунан мәсәлә илә әлагәдар мүәллимин һеч бир суалыны изаһ едә билмәдикдә **онун билијинә «2» гијмәт** верилир.

«1» гијмәт. Шакирд тәләб олунан мәсәләни изаһ етмәјә тәшәббүс көстәрмәдән билмәдијини е'тираф етдикдә **онун билијинә «1» гијмәт** верилир.

ИНША ЈАЗЫНЫН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

Әдәбијјатдан инша (әдәби, јахуд сәрбәст мөвзуда) јазыны гијмәтләндирәркән үмумиликдә ашағыдакылар әсас көтүрүлмәлидир:

Јазы үчүн верилмиш конкрет мөвзунун баша дүшүлмәси; шакирдин мүстәгил фикир сөјләмә бачарығы; мөвзунун ачылмасынын дәринлији вә тамлығы; әдәби фактларын дүзкүн ифадәси, әсәрин идеја-естетик мәзмунундан чыхыш едәрәк һадисәләрин, онларла бағлы олан сурәтләрин, дүзкүн сәчијјәләндирмәси; иншанын әһатә етдији материалын там әһатә олунмасы; һадисәләрин ифадәси олан фикирләрин ардычыллығы, мәнтиги әлагәси, тамлығы; сөз еһтијатынын зәнкинлији, дилин бәдии имканларындан истифадә бачарығы, фикрин ифадә мәгамына көрә сөзләрин дүзкүн сечилмә дәрәчәси; фикри үмумиләшдирмә бачарығы; әлагәдар мәтнә, ше'р парчасына истинад етмә вә тәһлил бачарығы; мәчазновләринә — бәдии тәсвир вә ифадә васитәләриндән истифадә етмәјә тәшәббүс көстәрмә дәрәчәси, јазынын емосионаллығы; синфин сәвијјәсинә ујғун олараг иншанын һәчми вә с.

Әлбәттә, бу көстәриләнләр үмумтәһсил мәктәби шакирдләринин јазылы нитгинә, инша јазмаг бачарығына јијәләнмәләринә верилән **үмуми тәләбләрдир.** Бу да һәгигәтдир ки, бу бачарыг бүтүн шакирдләрдә ејни сәвијјәдә инкишаф едә билмәз, она көрә дә онларын инша бачарығыны ејни дәрәчәдә гијмәтләндирмәк дә олмаз. Бу чәһәт нәзәрә алынараг үмумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләрин инша јазылары 9 балла ашағыдакы кими гијмәтләндирилир:

«9» гијмәт. Инша јухарыдакы тәләбләрә шакирдин охудуғу синфин сәвијјәсинә ујғун олараг там чаваб вердикдә вә орфографик сәһв олмадыгда ајдын вә тәмиз јазылдыгда она **«9» гијмәт** верилир.

«8» гијмәт. Иншада мөвзу шакирд тәрәфиндән баша дүшүлдүјү ајдын һисс олундугда; шакирдин мөвзу әтрафында мүстәгил фикир јүрүтдүјү ајдын нәзәрә чарпдыгда; мөвзу там дәринлији илә ачылдыгда (әлбәттә, һәр синфин өз сәвијјәсинә ујғун мөвзу нәзәрдә тутулур) фактлар дүзкүн ифадә едилдикдә; мөвзу илә әлагәдар сөјләнән фикирләрдә мәнтиги ардычыллыг олдугда; һадисәләр дүзкүн тәһлил едилдикдә, образлар објектив сәчијјәләндирилдикдә; дилин бәдии имканларындан лазыми шәкилдә истифадә едилдикдә; шакирдин сөз еһтијатынын зәнкинлији ајдын һисс олундугда; јазы емосионал тә'сир бағышладыгда; лакин фикрин ифадә мәгамына көрә сөзүн дүзкүн сечилмәсиндә ики-үч јердә (үчдән артыг олмамаг шәртилә) мүвәффәгијјәтсизлијә јол верилдикдә иншаја «8» гијмәт верилир.

«7» гијмәт. Инша јухарыда көстәрилән тәләбләрә бу вә ја дикәр синфин сәвијјәсинә ујғун чаваб вердикдә — мөвзунун шакирд тәрәфиндән баша дүшүлмәси вә онун әтрафында мүстәгил фикир сөјләндији ајдын олдугда; әсәрдәки образлар тәсвир олунан һадисә әтрафында дүзкүн груплашдырылараг тәһлил едилдикдә, инша мөвзусу илә бағлы зәрури деталлар там әһатә олундугда; мөвзу илә әлагәдар бәдии нүмунәјә (нәср, јахуд ше'р) истинад едилиб сәчијјәви парча сечилиб иншанын руһуна ујғун тәһлил апарылдыгда; шакирдин сөз еһтијаты зәнкинлији ајдын олдугда вә јазыда ондан мәгама ујғун истифадә едилдикдә; үслубда бәдиилик вә емосионаллыг нәзәрә чарпдыгда, лакин **бир јердә рабитәсизлик нәзәрә чарпдыгда** вә бир-ики јердә сөз мәгамына көрә дүзкүн сечилмәдији ашкар олундугда (икидән артыг олмамаг шәрти илә) иншаја **«7» гијмәт** верилир.

«6» гијмәт. Инша гаршыја гојулан үмуми тәләбләрә чаваб вердикдә — мөвзу шакирд тәрәфиндән баша дүшүләрәк там ачылдыгда; әдәби-бәдии фактын шәрһи, тәһлили истигамәтиндә мүстәгил фикир сөјләндији артыг мүшаһидә едилдикдә; сөзләр, әсасән јерли-јериндә фикрин ифадә мәгамына көрә дүзкүн ишләдилдикдә; јазыда бәдиилик, емосионаллыг нәзәрә чарпдыгда, лакин **ики-үч (үчдән артыг олмамаг шәрти илә, јердә мәзмунун ифадәсинә әсаслы тә'сир көстәрмәјән рабитәсизлик мүшаһидә едилдикдә** иншаја **«6» гијмәт** верилир.

«5» гијмәт. Инша үмуми тәләбләрә әсасән, чаваб вердикдә — мөвзу, әсасән, там ифадә едилдикдә, әдәби фактлара гәнаәтләндиричи шәкилдә мүнасибәт билдирилдикдә; фикрин ифадә мәгамына көрә сөздән истифадә бачарығы мүшаһидә едилдикдә, лакин јазыда фикир мүстәгиллији нәзәрә аз чарпдыгда, әдәби фактларын тәһлили дәрсликлә мәһдудлашдыгда вә **бир-ики (икидән артыг олмамаг шәртилә) јердә мәнтиги әлагәнин позулмасы олдугда «5» гијмәт** верилир.

«4» гијмәт. Иншада мөвзу илә әлагәдар охучуја чатачаг дәрәчәдә ајдын фикир сөјләндији гәнаәти јарандыгда, шакирдин мөвзу әтрафында фикир сөјләмәк

бачарығы мүшаһидә едилдикдә, фикирләрин дәрслијин тә'сири алтында сөјләндији ашкар олдугда, мөвзунун әсас моментләри, әсасән, әһатә едилдикдә, лакин фикирләр арасында **үч-дөрд (дөрддән артыг олмамаг шәрти илә) јердә мәзмунун баша дүшүлмәсиндә о гәдәр дә тә'сир етмәјән рабитәсизлијә јол верилдикдә** иншаја **«4» гијмәт** верилир.

«3» гијмәт. Иншада шакирдин мөвзуја бәләдлији ајдын көрүндүкдә, лакин мөвзу әтрафында сөјләнән фикирләр там дәрслик тә'сири алтында олдугда, мүстәгил фикир сөјләмәјә тәшәббүс нәзәрә чарпмадыгда, јазыда **емосионаллыг нәзәрә чарпмадыгда, бир нечә јердә (бешдән** артыг **олмамаг шәрти илә) фикирләр арасында рабитәсизлик олдугда иншаја «3»** гијмәт верилир.

«2» гијмәт. Иншада мөвзу әтрафында фикир сөјләндикдә, лакин һәмин фикирләрдә ардычыллыг, мәнтиги әлагә көзләнмәдикдә, фикрин ифадә мәгамына көрә сөзүн сечилмәсинә диггәт јетирилмәдикдә, бешдән артыг рабитәсизлик мүшаһидә едилдикдә, јазыда үмуми сөзчүлүк һисс олундугда она **«2» гијмәт** верилир.

«1» гијмәт. Иншада мөвзу илә әлагәдар һеч бир шеј јазылмадыгда, дәфтәр аг гајтарылдыгда иншаја **«1» гијмәт** верилир.

ГЕЈД: Шакирдин инша јазысы гијмәтләндириләркән јазы савады (орфографија, дурғу ишарәси вә с.) бахымындан Азәрбајчан дилиндән гијмәт нормаларынын нәзәрә алынмасы вачибдир.

Иншаја ики гијмәт (мәсәлән, 9/8, 7/8 вә с.) верилмәсиндә (хәттин биринчи тәрәфи мәзмун, икинчи тәрәфи исә јазы савадыны көстәрир) мәзмуна верилән гијмәт шакирдин әдәбијјатдан билијини јазы савады исә Азәрбајчан дилиндән билијини мүәјјәнләшдирир; она көрә дә мәзмун билијинин әдәбијјата, савад билијинин исә Азәрбајчан дили билијинә һесабланмасы тәвсијә олунур.

Шәмистан МИКАЈЫЛОВ,
педагожи елмләр доктору, профессор.

БЕЈИНДӘ НӘЛӘР БАШ ВЕРИР

● Бејиндә 100 милјард синир һүчејрәси фасиләсиз ишләјир вә һәр бир һүчејрә дә өз нөвбәсиндә 100 мин башга һүчејрә илә бағлыдыр. Онлар бир-бирләринә милјонларла сигнал көндәрирләр. Белә мүрәккәб механизмин лазыми шәкилдә ишләмәси үчүн бејин һүчејрәләринә кифајәт гәдәр енержи тәләб олунур. Инсан бејнинин чәкиси бәдәнин чәкисинин 2—3 фаизини тәшкил етсә дә, гидадан алынан енержинин 20 фаизини бејин гәбул едир. Беләликлә дә, гида илә бејинин фәалијјәтинә тә'сир едиб ону күчләндирмәк мүмкүндүр. Әсас одур ки, биләсән нәји вә нә үчүн јејирсән.

ҺАФИЗӘ ҮЧҮН

Көк — бејиндә маддәләр мүбадиләсини күчләндирир, гавраманы асанлашдырыр. Ше'р әзбәрләмәјә башламамышдан әввәл бир бошгаб нарынлашдырылмыш көк јемәк мәсләһәтдир.

Ананас — мусиги вә театр улдузларынын севимли мејвәсидир. Бөјүк һәчмдә мәтни вә ја мусиги әсәринин котуну јадда сахламаг үчүн бејинә күлли мигдарда С витамини лазымдыр. Ананасда бу витамин чохдур, калори исә аздыр (100 грам мејвәдә чәми 56 калори вар). Һәр күн 1 стәкан ананас ширәси ичмәк кифајәтдир.

ЈАРАДЫЧЫЛЫГ ҮЧҮН:

Әнчир — јени идејалар үчүн зәмин јарадыр. Онун тәркибиндәки ефир јағлары ганы дурулдур, бејни оксикенлә тә'мин едир. Бу мејвә журналист вә дикәр јарадычы пешә саһибләри үчүн чох фајдалыдыр.

Зирә — даһи идејаларын јаранмасына тәкан верә биләр. Онун тәркибиндәки ефир јағлары бүтүн синир системини гүввәтләндирир. Јарадычылыгла мәшғул олмаға һазырлашан шәхс зирәли чај ичмәлидир: 1 стәкан суја 2 чај гашығы зирә тохуму төкүлүр.

СИНТАКТИК ӘЛАГӘЛӘР ДӘРСЛИКДӘ ӨЗ ӘКСИНИ НЕЧӘ ТАПЫБ?

Сәрдар ЗЕЈНАЛ,

Сабунчу рајонундакы Т. Искәндәров адына 142 сајлы орта мәктәбин мүәллими.

Һәртәрәфли, дәрин билијә малик вәтәндашларын һазырланмасында орта мәктәб дәрсликләри мүһүм рол ојнајыр. Орта мәктәбләрин шакирдләри үчүн нәшр олунан дәрсликләр, һәр шејдән әввәл, ајдын вә рәван дилдә јазылмалыдыр. Ејни анлајышларын мүхтәлиф јозумда дәрсликләрә дахил едилмәси шакирдин јорур вә изаһын елмилијинә шүбһә ојадыр.

Белә анлајышлардан бири дә «Түрк дили» дәрслијинә (Ј. Сејидов вә Г. Казымов. 7—8-чи синиф, сәһ. 37) дахил едилән «Табелилик әлагәсинин нөвләри» мөвзусудур.

Бу мөвзу синтаксис бөлмәсинә бирдән-бирә дахил едилмәмишдир. «1930-чу илләрдә вә 1940-чы илләрин әввәлләриндә нәшр олунмуш мәктәб грамматикаларында да сөз бирләшмәләри ајрыча мөвзу кими хүсуси јер тутмур. Бу дөврдә сөз бирләшмәләри саһәсиндә диггәти чәлб едән чәһәт онларын синтаксисдә, синтактик һадисәләрлә јанашы дејил, морфолокијада, морфоложи һадисәләрлә јанашы верилмәсидир» (Ј. Сејидов. «Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри», Бакы Университети нәшријјаты, 1992, сәһ. 35).

Бу мә'луматдан ајдын олур ки, «Сөзләр арасында синтактик әлагәләр» мөвзусу һәм дә морфолокијанын тәдгигат објекти ола биләр. Синтактик әлагәләрин нөвләриндән бири олан идарә әлагәсинә диггәт етдикдә онун морфоложи һадисәләрлә даһа чох бағлылығы диггәти чәлб едир.

Лакин сонралар сөз бирләшмәләри һаггындакы мә'лумат морфолокијадан синтаксисә көчүрүлүр. 1944-чү илдән башлајараг морфолокија ја аид орта мәктәб дәрсликләри бу мә'луматдан тамамилә азад олур... М. Ширәлијев вә М. Һүсејнзадә тәрәфиндән јазылан вә 1946-чы илдә «Азәрбајчан дилинин сәрфи» ады илә чап едилән орта мәктәб дәрслијиндә... илк дәфә сөз бирләшмәләри хүсуси мөвзу кими верилир вә Азәрбајчан дилиндә «сөз бирләшмәси» термининдән истифадә едилир. Дәрслијин 1951-чи ил вә сонракы нәшрләриндә сөз бирләшмәләри саһәсиндә мүсбәт мә'нада јениликдә диггәти чәлб едир. Бу да һәмин дәрсликләрдә сөзләрин грамматик әлагәси — грамматик әлагәләр (узлашма, идарә, јанашма әлагәләри) һаггында мә'луматын верилмәсиндән ибарәтдир. (Јенә орада, сәһ. 36—37).

Бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, «Синтактик әлагәләр» мөвзусу синтаксис бөлмәсинә 1951-чи илдән башлајараг дахил едилмишдир.

Дәрсликдә һәр үч грамматик әлагәнин (узлашма, идарә, јанашма) ики тәрәфдән — әсас вә асылы тәрәфдән ибарәт олдуғу гејд олунур. Идарә вә јанашма әлагәләриндә әсас тәрәф икинчи, узлашма әлагәсиндә исә биринчи тәрәф көтүрүлүр.

Нәјә көрә узлашма әлагәсиндә әсас тәрәф (табеедичи тәрәф) биринчи, дикәрләриндә исә икинчи тәрәф көтүрүлүб?!

Фе'лин (ејни заманда хәбәрин) табеедичилик габилијјәтинин дикәрләриндән гүввәтли олмасы тәсдиг едилмиш бир ганундур. Икинчи тәрәфдән исә чүмләнин мүбтәдасынын дә һансы шәхсдә олдуғуну өзүндә әкс етдирмәк габилијјәтинә маликдир. Мәсәлән: ...Пул вермирләр... Баша дүшүрсән?!!! (М. Ибраһимов.

Сечилмиш әсәрләри, 4-ҹү ҹилд, сәһ. 175. Бакы, 1972).

Бу ҹүмләләрин һәр бириндә онларын мүбтәдасынын һансы шәхсә аид олмасы хәбәрдән бәллидир, јә'ни мүбтәданын јүкүнү дә хәбәр өз үзәринә көтүрүр. Демәли, узлашма әлагәсини јарадан тәрәфләрдән икинҹисиндә табеедиҹилик биринҹијә нисбәтән даһа гүввәтлидир.

Һөрмәтли профессорумуз Ј. Сејидов өз әсәриндә «Предикатив әлагәли бирләшмәләрдә узлашма әлагәси хәбәрлик шәкилчиләри вә шәхс сонлуглары илә реаллашыр». (Көстәрилән әсәри. Сәһ. 102) јазараг хәбәрин табеедиҹилик габилијјәтинин мүбтәдаја нисбәтән гүввәтли олдуғуну тәсдиг етсә дә, сонракы сәһифәдә бу фикри инкар едир: «Мә'на ҹәһәтинҹә мүбтәда әсасдыр, табеедиҹидир, хәбәр исә она аид һөкм, әламәт, һал вә һәрәкәт ифадә едән, јә'ни она табе олан үзвдүр» (Јенә орада) гәнаәтинә кәлир.

Әкәр узлашма әлагәси илә бир-биринә бағланан сөзләрдән икинҹи тәрәф табе (асылы) сөздүрсә, онда идарә әлагәси илә бир-биринә бағланан «евә кетмәк», «евдән кәлмәк» бирләшмәләриндә икинҹи тәрәф нә үчүн әсас (табеедиҹи) тәрәф адланыр?! Әслиндә «евдән» сөзү ишләнмәсә, «кәлмәк» сөзүнүн ишләнмәсинә еһтијаҹ олмаз.

Елми әсәрләрин бир чохунда һансы тәрәфин табеедиҹилик габилијјәтинин јүксәк олмасы шүбһә алтына алыныр. Буну һәмин әсәрдә («Азәрбајҹан дилиндә сөз бирләшмәләри», сәһ. 102) В. В. Виноградовдан верилмиш «Мүасир рус дили нәзәријәләриндән демәк чәтиндир ки, белә һалларда нә нә илә узлашыр — фе'лин формасы, әвәзликлә, јахуд әксинә» фикри дә тәсдиг едир.

Орта мәктәб дәрсликләриндә үч әлагә нөвүндән икисиндә табеедиҹи сөзүн икинҹи, дикәриндә исә биринҹи олмасы фикри чашгынлыг вә системсизлик јарадыр. Шакирд һансы нөв сөз бирләшмәсиндә табеедиҹи тәрәфин биринҹи, һансы нөв сөз бирләшмәсиндә исә икинҹи тәрәф олдуғуну гарышыг салыр.

Елми ҹәһәтдән јанашдыгда көрүрүк ки, «Табелилик әлагәсинин нөвләри» башлығы илә узлашма, идарә вә јанашма әлагәләринин дәрслијә салынмасы әлавә јүкдән башга бир шеј дејилдир. Бу мөвзуларын орта мәктәбдә тәдриси елә бир әһәмијјәт кәсб етмир.

Ј. Сејидовун адыны чәкдијимиз әсәриндә көстәрилир: «Хәбәрин мүбтәдаја табе олмасы вә онунла узлашмасы башга дилләрин материаллары илә тәсдиг олундуғу кими, түрк дилләринин материаллары илә дә тамамилә тәсдиг олунур. Бу, кениш елми изаһыны тапмамышдан әввәл мәктәб грамматикаларына дахил олмуш вә һамы тәрәфиндән гәбул едилмишдир» (сәһ. 102).

Бу фикри әсас тутараг демәк лазымдыр ки, кениш елми изаһыны тапмамыш мөвзуларын орта мәктәб дәрсликләринә дахил едилмәси гејри-нормал һалдыр вә бунун дәрслијин елми сәвијјәсинә мәнфи тә'сириндән башга дикәр бир «әһәмијјәти» олмајаҹагдыр. Бу сәһв кеч дә олса, дүзәлдилмәли вә дәрсликдән чыхарылмалыдыр.

«Узлашма әлагәси» вахтилә орта мәктәб грамматикаларына дахил едиләндә она «Табе сөзүн табеедиҹи сөзлә шәхсә вә кәмијјәтә көрә ујғунлашмасына узлашма дејилир» («Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», II һиссә, Азәрнәшр, 1957, сәһ. 15, мүәллифләр: М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә) кими тә'риф верилмиш вә јалныз мүбтәда илә хәбәрин шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашмасындан данышылмышдыр. 30 илдән артыг бир мүддәтдә бу тә'риф дәрсликләрдә өз формасыны сахламыш вә нәһајәт, 1983-ҹү илдә «Асылы тәрәфин әсас тәрәфлә шәхсә вә кәмијјәтә көрә ујғунлашмасына узлашма дејилир» (М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә, Г. Казымов. «Азәрбајҹан дили», 7—8-ҹи синифләр үчүн. сәһ. 33) формасында ифадә едилмишдир.

Әввәлки нәшрләрдән фәргли олараг бу дәрсликдә «бә'зи исми бирләшмәләрдә дә узлашма олдуғу» гејд едилмишдир вә «колхоз тарласы», «сәнин мәгсәдин» типли нүмунәләр верилмишдир.

1994-ҹү илдә нәшр едилән «Түрк дили» (Г. Казымов, Ј. Сејидов) дәрслијиндә исә узлашма әлагәсинә «Табе сөзүн шәхс вә кәмијјәтә көрә әсас сөзлә ујғунлашмасына узлашма әлагәси дејилир» (сәһ. 38) формасында тә'риф верилмишдир. Бурада да икинҹи вә үчүнҹү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасында да узлашма әлагәси олдуғу кими гејд едилир вә көстәрилир ки, «Бу бирләшмәләрдә икинҹи тәрәф биринҹи тәрәфлә узлашыр».

Әввәлҹә узлашма әлагәсинә «Түрк дили» дәрслијиндә верилән тә'рифин гурулушуна фикир верәк: бурада сөһбәт «табе сөзүн» «әсас сөзлә» ујғунлашмасындан кедир.

Билдијимиз кими, сөз бирләшмәләриндә ики тәрәф вар вә бу бирләшмәләрдә биринҹи тәрәф асылы **тәрәф** адланырса, икинҹи тәрәф **әсас**, әкәр биринҹи тәрәф табе тәрәф адланырса, икинҹи тәрәф **табеедиҹи** тәрәф адландырылмалыдыр. Бу терминләрдән һансынын ишләдилмәси о гәдәр дә елми әһәмијјәт кәсб етмәсә дә, «табе» олан јердә «табеедиҹи», «әсас» олан јердә исә «асылы» тәрәф ишләдилмәлидир.

Дикәр бир тәрәфдән һәр ики нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасында узлашма әлагәси олдуғу һаггында һөкм верилирсә, онда бу бирләшмәләрдә биринҹи тәрәф әсас, икинҹи тәрәф исә асылы тәрәф олмалыдыр. Әкс һалда бу фикир дәрслик мүәллифләринин «Азәрбајҹан дилиндә сөз бирләшмәсинин әсас сөзү бирләшмәнин икинҹи тәрәфиндә олур, асылы сөз исә биринҹи тәрәфдә ишләнир». (Јенә орада, 1996, сәһ. 22) фикринин әлејһинә сәсләнир вә бурадан белә бир нәтиҹә чыхыр ки, бу ики фикирдән бири әсассыздыр.

«Узлашма әлагәси» мөвзусунун тәдрисинә «Азәрбајҹан дили» програмында мүәјјән тәдрис сааты ајрылмасына вә дәрсликдә дә өксини тапмасына бахмајараг, бу мөвзу елә һәмин дәрсликдә јенидән, башга ад алтында тәкрар верилир.

Бу мөвзулардан бири «Хәбәрин мүбтәда илә шәхсә вә кәмијјәтә узлашмасы» (сәһ. 66), дикәри исә «Хәбәрин һәмҹинс мүбтәдаларла узлашмасы» мөвзусудур (сәһ. 110).

«Хәбәрин һәмҹинс мүбтәдаларла узлашмасы» мөвзусунун тәдриси башга мәгсәд дашыса да, «Хәбәрин мүбтәда илә шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашмасы» мөвзусу узлашма әлагәсинин гаршыја гојдуғу мәгсәдлә ејнијјәт тәшкил едир.

Сөз бирләшмәләринин тәдгиги илә ардычыл мәшғул олан профессор Ј. Сејидовун өзү дә е'тираф едир ки, сөз бирләшмәләри, онларын форма вә типләри һаггында фикир ајрылығы, мүхтәлиф истигамәтләрә мејл олмуш вә бу һал инди дә мүәјјән дәрәҹәдә галмагдадыр, (көстәрилән әсәри, сәһ. 22). «Сөз бирләшмәләринин үмуми нәзәри мәсәләләри, бундан доған бир сыра башга мәсәләләр ҹидди тәдгигат тәләб едир. Сөз бирләшмәләринин һәлә дә дејилмәмиш вә ја кениш изаһата еһтијаҹы олан саһәләри чохдур» (Јенә орада, сәһ. 40).

Доғрудан да беләдир. Анҹаг әлли илә јахын бир мүддәт әрзиндә ејни анлајышларын мүхтәлиф башлыглар вә мүхтәлиф анлајышлар кими дәрсликләрә салынмасы мүәллимдә тәәҹҹүб доғурмаја билмәз.

Азәрбајҹан дили дәрсликләринин, еләҹә дә бүтүн орта мәктәб дәрсликләринин тәкмилләшдирилиб елми бахымдан конкрет вә јығҹам фактларла зәнкинләшдирилмәси мүәллифләрдән гәдәрсиз баҹарыг вә бөјүк мәс'улијјәт тәләб едир. Бу исә, һәр шејдән әввәл, һамымызын борҹудур.

ОРТА ҮМУМТӘҺСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН V—VIII СИНИФЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

(1998—1999-чу ДӘРС ИЛИ ҮЧҮН)

1993-чү илдән е'тибарән Азәрбајчан дилиндән тә'лимин јени мәзмунуна кечилмишдир. Јени програм вә дәрсликләр һазырланараг мәктәбләримизин истифадәсинә верилмишдир. Әлдә едилмиш тәчрүбәләрә әсасән онү демәк мүмкүндүр ки, тәтбиг едилән јени мәзмун өзүнүн мүсбәт чәһәтләри илә јанашы, чохлу проблемләр дә јаратмышдыр. Бу проблемләрин хејли һиссәси Азәрбајчан дилиндән јени мәзмунун тәтбигинә даир мүәллимләрә конкрет төвсијәләрин вахтында верилмәмәси илә әлагәдар олмушдур.

Вәзијјәти нәзәрә алараг бу нөмрәдән е'тибарән изаһлы тәхмини планлашдырма нүмунәләри чап етмәји нәзәрдә тутуруг. Материалы педагожи елмләри намизәди Ә. АББАСОВ һазырлајыб.

Планлашдырмаја јарадычы јанашмаг төвсијә олунур.

Планлашдырма сон програм вә дәрсликләр әсасында һазырланмышдыр.

☆ ☆

V СИНИФ

170 саат (144; 26 с.)

I руб

45 саат (36; 9 с.)

1—2-чи дәрсләр. Азәрбајчан дили һаггында үмуми мә'лумат

Дилин ичтимаи һәјатда ролу, инсанлара һәр јердә, һәмишә хидмәт көстәрилмәси, түрк халгларынын дилләри, Азәрбајчан дилинин бу дилләрдән бири олмасы барәдә мә'лумат верилир. 5-чи чалышма әсасында өјрәдичи имла апарылыр.

3—5-чи дәрсләр. Ибтидаи синифдә кечилмишләрин тәкрары

Орфографик вә орфоепик вәрдишләрин тәкрары, шакирдләри ифадә јазыја һазырламаг, бә'зи синтактик бачарыглары тәкрарламаг үзрә иш апарылыр, мәтнлә бағлы илкин билик вә бачарыглар ашыланыр.

6-чы дәрс. Данышыг сәсләри вә онларын әмәлә кәлмәси

Ибтидаи синифләрдә фонетикаја даир билискләр јада салыныр, данышыг үзвләри, данышыг сәсләринин әмәлә кәлмәсиндә онларын ролу үзрә иш апарылыр.

7-чи дәрс. Данышыг сәсләри: саит вә самит сәсләр

Данышыг сәсләринин ики чүр олмасы, саит вә самит сәсләр, онлары фәргләндирән хүсусијјәтләр ајдынлашдырылыр, чалышмалар үзәриндә иш апарылыр, верилмиш билискләр әсасында илкин бачарыг вә вәрдишләр формалашдырылыр.

8-чи дәрс. Самит сәсләрин нөвләри

Дилин арха вә өн һиссәсиндә дејилмәсинә, дилин үст дамаға доғру галхмасы вә нисбәтән ашағы енмәси вәзијјәти, додагларын вәзијјәтинә көрә саитләрин тәсниф олунмасы, һәр бир саитин хүсусијјәтләринин мәнимсәнилмәси үзрә практик иш апарылыр.

9-чу дәрс. Бә'зи саитләрин узун тәләффүзү

Бә'зи саитләрин узун тәләффүзүнә даир илкин анлајыш јарадылыр, шакирдләрдә тәләффүз бачарыгларыны мөһкәмләндирмәк үзрә иш апарылыр.

11—12-чи дәрсләр. РНИ (рабитәли нитгин инкишафы): өјрәдичи инша

77-чи чалышмаја әлавәдә көстәрилмиш мөвзулардан бири үзрә шифаһи иншаја һазырлыг апарылыр вә һәмин мөвзу үзрә шакирдләрлә мүсаһибә кечирилир.

13-чү дәрс. Самит сәсләрин нөвләри

Кар вә чинкилтили олмагла самитләрин ики јерә ајрылмасы, бә'зи чинкилтили вә кар самитләрин чүтлүк тәшкил етмәси. (л), (м), (н), (р) самитләринин кар, (һ) самитинин чинкилтили гаршылығынын олмамасы, (ј) сәсинин (х') гаршылығы барәдә билискләр верилир, самитләрин тәләффүзүнә аид бачарыглар ашыланыр.

14-чү дәрс. Аһәнк гануну

Аһәнк ганунунун сөздә галын вә инчә саитләрин бир-бирини изләмәсинә көрә јаранмасы ајдынлашдырылыр, шакирдләрдә сөзләрин аһәнк ганунуна табе олуб-олмамасыны мүәјјәнләшдирә билмәк бачарыглары формалашдырылыр.

15-чи дәрс. Әлифба

Әлифбанын маһијјәти, әһәмијјәти, Азәрбајчан әлифбасы әзбәрләдилир, онун хүсусијјәтләри, сәслә һәрфин фәрги ајдынлашдырылыр, һәрфләрин әлифба сырасы илә дүзүлүшүнә аид бачарыглар ашыланыр.

16-чы дәрс. (к) сәсинин јазыда ифадәси

К һәрфинин (к) вә (к') сәсләрини ифадә етмәсинә даир билик вә бачарыглар формалашдырылыр.

17-чи дәрс. Гошасаитли сәсләрин јазылышы вә тәләффүзү

Азәрбајчан дилиндә аһәнк ганунуна зидд олараг бә'зи гошасаитли сөзләрин олмасы, онларын јазылдығы кими тәләффүз едилмәси барәдә билик вә бачарыглар ашыланыр.

18—19-чу дәрсләр. Гошасамитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү

Азәрбајчан дилиндә ејни чинсли гошасамитли сөзләрин олмасы, онларын бә'зиләринин јазылышы вә тәләффүзү арасында мүәјјән фәргин олмасы, бә'зиләриндә фәргин олмамасы барәдә шакирдләрә мүвафиг билискләр верилир вә бачарыглар ашыланыр.

20-чи дәрс. Өјрәдичи имла

Гошасамитли вә гошасаитли сөзләрин јазылышына даир бачарыглары мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә апарылыр.

21-чи дәрс. Сону гошасамитлә битән сөз көкләринин јазылышы

Сону гошасамитлә битән сөз көкләринә самитлә битән сөз артырдыгда самитдән биринин дүшмәси («нисс» сөзү истисна едилмәклә) илә әлагәдар билик, бачарыг вә вәрдишләр ашыламаг.

22-чи дәрс. Сөзләрин сонунда чинкилтили самитләрин јазылышы вә тәләффүзү

Саитлә башлајан шәкилчи артырмагла (д), (ч) вә саирлә битән сөзләрин дүзкүн јазылышыны мүәјјәнләшдирә билмәк һаггында анлајыш јарадылыр, онларын тәләффүзү үзрә вәрдишләр ашыланыр.

23—24-чү дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи инша

27-чи чалышма үзрә иш апарылыр.

25-чи дәрс. Сону (г) вә (к) илә битән чохһечалы сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү

26-чы дәрс. Һеҹа. Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдалары

Сөзү асанлыгла белүнә билән һиссәләринә ајыра билмәји, самитләрин сајына көрә һечалары мүәјјән-

ләшдирмәји, бә'зи самитләрдән сонра апострофун ишләнмәсини мәнимсәтмәк үзрә иш апарылыр.

27-чи дәрс. Вурғу

Вурғунун маһијјәти изаһ едилир, Азәрбајҹан дилиндә вурғунун әсасән сөзүн сон һечасы үзәринә дүшмәси барәдә анлајыш јарадылыр. Гүввәтли тәләффүз олунан һечаларын мүәјјәнләшдирилмәси үзрә практик иш апарылыр.

28—29-чу дәрсләр. Фонетик тәһлил

Фонетик тәһлил анлајышы барәдә тәсәввүр јарадылыр, шифаһи вә јазылы тәһлил нүмунәләри үзәриндә иш апарылыр.

30-чу дәрс. Тәкрар.

31—32-чи дәрсләр. Јохлама имла

«Көрпү» мәтни үзрә грамматик тапшырыглы јохлама имла апарылыр вә сәһвләрин тәһлили үзәриндә иш тәшкил едилир.

33—34-чү дәрсләр. Сөз вә онун лексик мә'насы

Сөзүн лексик мә'насы ону мүхтәлиф јолларла изаһ етмәклә ајдынлашдырылыр, лексик вә грамматик мә'наларын мүәјјәнләшдирилмәси үзрә бачарыглар мөһкәмләндирилир.

35—36-чы дәрсләр. Сөзүн һәгиги вә мәҹази мә'насы

Сөзүн һәгиги вә мәҹази мә'наларынын маһијјәти ајдынлашдырылыр, чалышмалар үзәриндә шагирдләрин практик иши тәшкил олунур.

37—39-чу дәрсләр. Өјрәдичи инша

«Пајыз» мөвзусунда тәсвири характерли иншаја һазырлыг апарылыр, јазы јаздырылыр вә сәһвләр үзәриндә иш тәшкил олунур.

40—42-чи дәрсләр. Тәкмә'налы вә чохмә'налы сөзләр

Тәкмә'налы вә чохмә'налы сөзләр анлајышы, онларын хүсусијјәтләри вә 179—188-чи чалышмалар үзәриндә иш тәшкил едилир.

43—44-чү дәрсләр. Омонимләр.

Омонимләрин хүсусијјәтләри, онларын чохмә'налы сөзләрдән фәргләнмәси барәдә шагирдләрдә илкин лингвистик анлајышлар јарадылыр, мүхтәлиф нитг нүмунәләриндәки омонимләри сечә билмәк вәрдишләри үзәриндә практик иш тәшкил олунур.

44—45-чи дәрсләр. Јохлама имла

«Саһилдән саһилә» мөвзусунда мәтн үзрә јохлама имла апарылыр вә сәһвләр тәһлил едилир.

II РУБ
35 саат (30; 5 с.)

46—47-чи дәрсләр. Синонимләр.

Јазылышы вә дејилиши мүхтәлиф олан, лакин ејни вә јахын мә'налары билдирән сөзләрин синоним олмасы барәдә мә'лумат верилир вә чалышмалар үзәриндә иш тәшкил олунур.

48-чи дәрс. Өјрәдичи имла.

Луғәт вә ја хәбәрдарлыглы имла апарылыр.

49—50-чи дәрсләр. Антонимләр.

Антонимләрин маһијјәти һаггында мә'лумат верилир вә чалышмалар үзәриндә иш апарылыр.

51—52-чи дәрсләр. Үмумишләк сөзләр вә үмумишләк олмајан сөзләр. Диалект сөзләри.

Үмумишләк сөзләр, үмумишләк олмајан сөзләр вә диалект сөзләринин маһијјәти барәдә билик верилир вә чалышмалар үзәриндә иш апармагла мүвафиг бачарыг вә вәрдишләр формалашдырылыр.

53—54-чү дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи ифадә.

220-чи чалышма үзрә апарылыр.

55—56-чы дәрсләр. Терминләр (ихтисас сөзләри).

Терминләрин маһијјәти шәрһ олунур, үмумишләк сөзләрдән фәрги ајдынлашдырылыр, ондан бәдии әсәрләрдә истифадә едилмәси барәдә мә'лумат верилир.

57—58-чи дәрсләр. Алынма сөзләр.

Сөзләрин башга диллләрдән алынма сәбәбләри, онларын групларı барәдә мә'лумат верилир.

59—60-чы дәрсләр. Өјрәдичи имла.

Сәрбәст имла апарылыр.

61—62-чи дәрсләр. Јени сөзләр вә көһнәлмиш сөзләр.

Јени сөзләрин ишләнәрәк үмумишләк вә үмумишләк олмајан сөзләр сырасына дахил олмасы, бә'зи сөзләрин көһнәләрәк үмумишләк хүсусијјәтини итирмәси барәдә биликләр, неолокизмләр вә архаизмләрин мүәјјәнләшдирилмәси, дилдә ишләнмәсинә даир бачарыглар верилир.

63—64-чү дәрсләр. Фразеоложи бирләшмәләр.

Фразеоложи бирләшмәләрин хүсусијјәтләри барәдә биликләр верилир, ондан нитгдә истифадә олунмасына даир практик иш апарылыр.

65—66-чы дәрсләр. Јохлама ифадә.
67-чи дәрс. Сөз јарадычылығынын әсас васитәләри.

Лексик шәкилчиләр васитәсилә вә ики сөзүн бирләшмәси јолу илә сөзләрин јаранмасына даир билик, бачарыг вә вәрдишләр ашыланыр.

68-чи дәрс. Дүзәлтмә сөзләрин әмәлә кәлмәси.

Лексик шәкилчиләр, онларын васитәсилә дүзәлтмә сөзләрин әмәлә кәлмәси барәдә билик, бачарыг вә вәрдишләр ашыланыр.

69-чу дәрс. Ејникөклү сөзләр.

Ејникөклү сөзләрин лингвистик анлајыш кими хүсусијјәтләри ајдынлашдырылыр, чалышмалар үзәриндә иш тәшкил олунур.

70—71-чи дәрсләр. Ики вә даһа артыг сөздүзәлдичи шәкилчиси олан дүзәлтмә сөзләр.

Бә'зи сөзләрин ики вә даһа артыг сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул едә билмәси барәдә мә'лумат верилир, сөз тәркибинә көрә тәһлил бачарыглары формалашдырылыр.

72-чи дәрс. Мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси вә онларын јазылышы.

Мүрәккәб сөзләрин маһијјәти, онун әмәлә кәлмәси јоллары вә јазылышы барәдә биликләр мәнимсәдилир, бачарыг вә вәрдишләр ашыланыр.

73—74-чү дәрсләр. Лексикаја вә сөз јарадычылығына аид кечилмишләрин тәкрары.
75—76-чы дәрсләр. Јохлама имла.

«Поликлиникада» мөвзусунда мәтн үзрә јохлама имла апарылыр вә сәһвләрин тәһлили үзрә иш тәшкил олунур.

77-чи дәрс. Грамматика вә онун шө'бәләриндән бири олан морфолокија һаггында.
78-чи дәрс. Сөзүн тәркиби.
79—80-чи дәрсләр. Кечилмишләрин тәкрары.

VI СИНИФ
136 саат (112; 24 с.)
I РУБ
36 саат (30; 6 с.)

1—2-чи дәрсләр. V синифдә кечилмишләрин тәкрары

Фонетика, лексика, сөз јарадычылығы, нитг һиссәләриндән исим, сифәт, сај, әвәзлик һаггында билик, бачарыг вә вәрдишләр нәзәри вә практик јолла тәкрарланыр.

3-чү дәрс. РНИ: Өјрәдичи инша

«Әсас нитг һиссәләри һаггында билдикләрим» мөвзусунда шифаһи инша үзәриндә һазырлыг иши апарылыр, иншанын евдә јазылмасы барәдә тапшырыг верилир.

4-чү дәрс. Фе'л һаггында үмуми мә'лумат

Ибтидаи синифләрдә мәнимсәдилмиш билик, бачарыг вә вәрдишләрә истинад едилир, фе'л һаггында анлајышлар кенишләндирилир.

5-чи дәрс. Фе'лин мә'на нөвләри

Фе'лин луғәти мә'насы һаггында илкин анлајыш јарадылыр. Иш, нитг, һәрәкәт, тәфәккүр, һал-вәзијјәт

фе'лләрини сечә билмәк бачарыглары формалашдырылыр.

6-чы дәрс. Фе'лин гурулушча нөвләри

Фе'лин гурулушча нөвләринә аид илкин анлајыш јарадылыр.

7—8-чи дәрсләр. Дүзәлтмә фе'лләрин әмәлә кәлмәси

Исим, сифәт, сај, зәрф вә с. нитг һиссәләри илә јанашы, фе'лләрә лексик шәкилчиләр артырмагла дүзәлтмә фе'лләрин әмәлә кәлмәсинә даир биликләр мүхтәлиф нитг нүмунәләриндәки дүзәлтмә фе'лләри сечә, онлары тәркиб һиссәләринә ајыра билмәк бачарыглары формалашдырылыр.

9-чу дәрс. Өјрәдичи имла

100—110 сөз һәчминдә мүәјјәнләшдирилмиш мәтн үзрә сәрбәст имла апарылыр.

10-чу дәрс. Тәсдиг вә инкар фе'лләр

Тәсдиг вә инкак фе'лләрин грамматик хүсусијјәтләри мәнимсәдилир.

11—12-чи дәрсләр. Тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр

Тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр һаггында илкин анлајыш, тә'сирли фе'лләрин тә'сирсиз вә тә'сирсиз фе'лләрин тә'сирли фе'лләрә чеврилмәси үчүн мүәјјән шәкилчиләрдән истифадә олунмасы барәдә тәсәввүр јарадылыр.

13-чү дәрс. Фе'лин грамматик мә'на нөвләри

Фе'лин грамматик мә'на нөвләри барәдә илкин анлајыш јарадылыр.

14—15-чи дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи ифадә вә сәһвләр үзәриндә иш
16—17-чи дәрсләр. Мә'лум нөв. Гајыдыш нөв

Мә'лум вә гајыдыш нөвләр һаггында анлајыш јарадылыр. **Ганадлан, руһлан, шикајәтлән** кими башга нитг һиссәләриндән әмәлә кәлән фе'лләрин дә гајыдыш нөв мә'насыны билдирмәси барәдә мә'лумат верилир.

18—19-чу дәрсләр. Мәчһул нөв. Шәхссиз нөв

Мәчһул вә шәхссиз нөвләр гајыдыш нөвлә мүгајисәдә мәнимсәдилир.

20-чи дәрс. Гаршылыг-биркәлик нөв

Гаршылыг-биркәлик нөв һаггында илкин анлајыш јарадылыр, гаршылыг вә биркәлик билдирән фе'лләрин мә'на фәргләри үзәриндә иш апарылыр.

21—22-чи дәрсләр. Ичбар нөв

Ичбар нөвә аид анлајыш јарадылыр, фе'лләрин грамматик мә'на нөвләри барәдә ашыланмыш бачарыг вә вәрдишләр мөһкәмләндирилир.

23—24-чү дәрсләр. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш

«Күллү нәнәкилдә» мөвзусунда мәтн үзрә имла јаздырылыр вә сәһвләр үзәриндә иш апарылры.

25-чи дәрс. Фе'лин садә шәкилләри

Фе'лин тәсрифләнән формалары вә садә шәкилләри һаггында илкин анлајыш јарадылыр.

26-чы дәрс. Әмр шәкли
27—29-чу дәрсләр. Өјрәдичи инша

«Бизим мәктәб» мөвзусунда иншаја һазырлыг апарылмагла јаздырылыр, тәһлил олунур.

30-чу дәрс. Хәбәр шәкли

Хәбәр шәкли һаггында илкин анлајыш јарадылыр.

31-чи дәрс. Фе'лин хәбәр шәклиндә заман вә шәхсә көрә дәјишмәси. Кечмиш заман.

Фе'лин хәбәр шәклиндә заманә вә шәхсә көрә дәјишмәсинә, кечмиш замана даир билик вә бачарыглар үзрә иш апарылыр.

32-чи дәрс. Индики заман
33—34-чү дәрсләр. Кәләчәк заман
35—36-чы дәрсләр. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш

Мүәјјән олунмуш мөвзу үзрә грамматик тапшырыгла имла апарылыр

(грамматик тапшырыгларда фе'лә аид мәнимсәнилмиш билик, бачарыг вә вәрдишләрин јохланылмасы нәзәрдә тутулмалыдыр).

II РУБ
28 саат (23; 5 с.)

37-чи дәрс. Фе'лин арзу шәкли.
38-чи дәрс. Фе'лин вачиб шәкли.
39-чу дәрс. Фе'лин лазым шәкли.
40—41-чи дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи ифадә.

Ифадә јаздырылыр вә сәһвләр үзәриндә иш апарылыр.

42-чи дәрс. Фе'л шәкилләринин шәрти.
43-чү дәрс. Фе'лин шәрт шәкли.
44-чү дәрс. Фе'лин мүрәккәб шәкилләри. Фе'л шәкилләринин һекајәти.

Фе'л шәкилләринин һекајәтинин **иди** һиссәчији васитәси илә әмәлә кәлмәси, онун әмр шәклинә вә шүһуди кечмиш замана артырмағын мүмкүн олмамасы барәдә биликләр верилир вә чалышмалар үзәриндә иш апарылыр.

45-чи дәрс. Фе'л шәкилләринин рәвајәти.

Фе'л шәкилләринин рәвајәтинин әмәлә кәлмәси вә фе'л шәкилләринин һекајәтиндән фәрги барәдә биликләр верилир, бачарыг вә вәрдишләр формалашдырылыр.

46-чы дәрс. Фе'л шәкилләринин шәрти.

Фе'л шәкилләринин шәртинин әмәлә кәлмәси вә онун шәрт шәклиндән фәрги барәдә мә'лумат верилир, чалышмалар үзәриндә иш апарылыр.

47-чи дәрс. ИДИ, ИМИШ вә ИСӘ һиссәчикләринин фе'л олмајан нитг һиссәләри илә ишләдилмәси.
48-чи дәрс. Фе'л шәкилләринин тәләффүзү.

Фе'л шәкилләринин тәләффүзүнә аид практик бачарыг вә вәрдишләр формалашдырылыр.

49-чу дәрс. Өјрәдичи имла.

Хәбәрдарлыглы имла апарылыр.

50-чи дәрс. Фе'лин тәсрифләнән формаларына аид кечилмишләрин тәкрары вә системләшдирилмәси.
51—52-чи дәрсләр. Фе'лин тәсрифләнмәјән формалары. Мәсдәр.

а) Шәхсә вә кәмијјәтә көрә дәјишмәјән фе'л формалары һаггында мә'лумат верилир.
б) Мәсдәрләрин фе'лә вә исмә аид әламәтләри барәдә биликләр верилир.

53—55-чи дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи инша.

а) «Мәним арзум» мөвзусунда иншаја һазырлыг апарылыр.
б) Инша јаздырылыр.
в) Иншалар тәһлил олунур, бурахылмыш сәһвләр үзәриндә иш апарылыр.

56-чы дәрс. Фе'ли сифәт.

Фе'ли сифәт һаггында үмуми анлајыш јарадылыр.

57—59-чу дәрсләр. Фе'ли сифәт дүзәлдән шәкилчиләр.

Фе'ли сифәтин ајры-ајры шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлмәси, мүхтәлиф мә'налар әмәлә кәтирмәси, өзүндән әввәл кәлән сөзләрлә әлагәјә кирәрәк тәркиб јаратмасы барәдә биликләр верилир, нитгдә онлардан истифадә бачарыглары формалашдырылыр.

60—61-чи дәрсләр. Фе'ли сифәтин исим кими ишләнмәси (исимләшмәси).

Фе'ли сифәтләрин исимләшәркән газандығы вә әввәлчәдән сахладығы әламәтләр барәдә биликләр мәнимсәдилир.

62—63-чү дәрсләр. Јохлама имла.

«Дан јери сөкүләндә» мөвзусунда олан мәтн үзрә әлавә тапшырыглы имла апарылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

64-чү дәрс. Кечилмишләрин тәкрары.

VII СИНИФ
136 саат [127; 19 с.]
I РУБ
36 саат [30; 6 с.]

1-чи дәрс. Фонетикаја даир кечилмишләрин тәкрары
2-чи дәрс. Лексиколокијаја вә фразеолокијаја даир кечилмишләрин тәкрары
3-чү дәрс. Морфолокијадан кечилмишләрин тәкрары
4—5-чи дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи ифадә

Ифадә јаздырылыр вә сәһвләр үзәриндә иш апарылыр.

6-чы дәрс. Синтаксис. Сөз бирләшмәләри. Сөз бирләшмәләринин гурулушу

Грамматиканын тәркиб һиссәләриндән бири кими синтаксис һаггында сөз бирләшмәләри вә онларын гурулушу һаггында мә'лумат верилир, синтактик ваһид кими сөз бирләшмәләринин мүәјјәнләшдирә, тәртиб едә билмәк бачарыглары формалашдырылыр.

7-чи дәрс. Сөз бирләшмәси вә сөз

Сөз бирләшмәси вә сөзүн јахын, фәргли чәһәтләри илә бағлы нәзәри вә практик истигамәтдә иш апарылыр.

8-чи дәрс. Сөз бирләшмәси вә чүмлә

Сөз бирләшмәси вә чүмлә арасында охшар вә фәргли чәһәтләрә даир биликләр верилир, бачарыг вә вәрдишләр ашыланыр.

9-чу дәрс. Сөз бирләшмәсиндә әсас вә асылы тәрәфләр

Сөз бирләшмәсинин әсас вә асылы тәрәфләри илә бағлы бачарыг вә вәрдишләр ашыланыр.

10-чу дәрс. Сөз бирләшмәләринин нөвләри. Исми бирләшмәләр. Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри

Сөз бирләшмәләринин нөвләри, исми бирләшмәләр һаггында анлајыш јарадылыр, биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин хүсусијјәтләри мәнимсәдилир.

11—12-чи дәрсләр. РНИ: Јохлама ифадә

Јохлама јазы апарылыр вә сәһвләр үзәриндә иш тәшкил едилир.

13-чү дәрс. Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри

Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин спесифик хүсусијјәтләри мәнимсәдилир, бу типдән олан бирләшмә нүмунәләрини тәртиб едә билмәк бачарыглары формалашдырылыр.

14-чү дәрс. Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри

Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи вә икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләриндән фәргли хүсусијјәтләри мәнимсәдилир тә'јини сөз бирләшмәләрини сечә билмәк бачарыглары формалашдырылыр.

15-чи дәрс. Тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмләдә ролу

Чүмләләрдәки тә'јини сөз бирләшмәләрини мүәјјәнләшдирә билмәк бачарыглары мөһкәмләндирилир.

16-чы дәрс. Фе'ли бирләшмәләр

Фе'ли бирләшмәләр һаггында илкин анлајыш јарадылыр.

17—18-чи дәрсләр. Тәркибләр

Бирләшмә вә тәркиб анлајышларынын фәрги изаһ едилир, фе'ли бағлама, фе'ли сифәт вә мәсдәр тәркибләринә аид билик вә бачарыглар ашыланыр.

19—20-чи дәрсләр. Өјрәдичи имла

Хәбәрдарлыглы имла апарылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

21-чи дәрс. Синтактик әлагәләр

Синтактик әлагәләр һаггында илкин анлајыш јарадылыр.

22-чи дәрс. Синтактик әлагәләрин нөвләри

Табелилик вә табесизлик әлагәләри һаггында илкин анлајыш јарадылыр.

23—24-чү дәрсләр. Табелилик әлагәси. Узлашма әлагәси

Табелилик әлагәсинин нөвләри һаггында илкин анлајыш јарадылыр, табелилик әлагәсинин бир нөвү кими узлашма әлагәсинин башлыча хүсусијјәтләри мәнимсәдилир.

25—26-чы дәрсләр. Идарә әлагәси

Идарә әлагәсинин маһијјәти илә бағлы әсас вә асылы тәрәфләрин мөвгејинә вә мүнасибәтләринә хүсуси диггәт јетирилир, нәзәри вә практик истигамәтдә ишләр апарылыр.

27-чи дәрс. РНИ: Әмәли јазы (дивар гәзети үчүн гејдләр)

Әмәли јазы синиф шакирдләринин дәрсләрә һазырлашмаларына аид едилир.

28—29-чу дәрсләр. Јанашма әлагәси.
30-чу дәрс. Чүмлә һаггында үмуми мә'лумат

Чүмлә һаггында шакирдләрин илкин анлајышлары кенишләндирилир.

31-чи дәрс. Чүмләнин мәгсәд вә интонасијаја көрә нөвләри. Нәгли чүмлә
32-чи дәрс. Суал чүмләси
33—34-чү дәрсләр. Әмр вә нида чүмләләри
35—36-чы дәрсләр. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш

«Одунчу оғлу» мөвзусунда мәтн үзрә имла апарылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

II РУБ
28 саат [24; 4 с.]

37—38-чи дәрсләр. Садә чүмлә. Чүмлә үзвләри.

Чүмлә үзвләри һаггында үмуми тәсәввүр јарадылыр.

39—40-чы дәрсләр. Чүмләнин баш үзвләри. Мүбтәда.
41—42-чи дәрсләр. Хәбәр.
43—44-чү дәрсләр. Өјрәдичи имла

Сәрбәст имла апарылыр.

45—46-чы дәрсләр. Фе'ли вә исми хәбәрләр.

Хәбәрин ифадә васитәләринә көрә ики чүр олмасына даир мә'лумат верилир. Фе'ли хәбәрләрин тәсрифләнән фе'лләрлә, фразеоложи бирләшмәләрлә, исми хәбәрләрин адларла, исми бирләшмәләрлә, фе'ли сифәт тәркибләри, мәсдәр тәркибләри вә саирә илә ифадә олунмасына хүсуси диггәт јетирилир.

47—48-чи дәрсләр. Хәбәрин мүбтәда илә шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашмасы.
49—50-чи дәрсләр. Чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри. Тамамлыг.

Тамамлыг һаггында илкин анлајыш јарадылыр, онун ифадә васитәләри үзәриндә хүсуси дајанылыр.

51—52-чи дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи инша.

«Бизим мәктәб» мөвзусунда тәсвири характерли иншаја һазырлыг апарылыр вә јаздырылыр.

53—54-чү дәрсләр .Васитәсиз вә васитәли тамамлыг.
55—56-чы дәрсләр. Тә'јин.

Тә'јинин исимлә ифадә олунан һәр һансы бир чүмлә үзвүнү мүхтәлиф чәһәтдән изаһ етмәси, ифадә васитәләри барәдә анлајыш јарадылыр. Тә'јиндән нитгдә истифадә едилмәсинә аид практик иш тәшкил олунур.

57—58-чи дәрсләр. РНИ: Јохлама инша.

«Мәктәб е'малатханасында» мөвзусу үзрә иншаја һазырлыг апарылыр вә јазы јаздырылыр.

59-чу дәрс. Зәрфлик.

Зәрфлик һаггында үмуми анлајыш јарадылыр.

60-чы дәрс. Зәрфлијин мә'нача нөвләри. Тәрзи-һәрәкәт зәрфлији.
61-чи дәрс. Заман зәрфлији.
62—63-чү дәрсләр. Јохлама имла.

«Ојунчу оғлан» мәтни үзрә јохлама имла апарылыр вә сәһвләр тәһлил едилир.

VIII СИНИФ
102 саат (81; 21 с.)
I РУБ
28 саат (24; 4 с.)

1-чи дәрс. Кечилмишләрин тәкрары
2-чи дәрс. Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә'лумат

Мүрәккәб чүмләнин ики вә даһа артыг садә чүмләдән әмәлә кәлмәсинә даир билик вә бачарыглар ашыламаг.

3—5-чи дәрсләр. Мүрәккәб чүмләнин нөвләри

Мүрәккәб чүмләнин нөвләри һаггында илкин анлајыш јаратмаг.

6—7-чи дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи инша

«Гәһрәманлар өлмүрләр» мөвзусунда иншаја һазырлыг апарылыр, евдә јаздырылыр вә сәһвләр үзәриндә иш тәшкил олунур.

8—9-чу дәрсләр. Табесиз мүрәккәб чүмләләр. Бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләр

Табесиз мүрәккәб чүмләләрин бәрабәрһүгуглу садә чүмләләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмәси, мүхтәлиф нөв бағлајычылардан истифадә олунмагла јаранмасы үзрә биликләр вә бачарыглар ашыланыр.

10—11-чи дәрсләр. Табесиз мүрәккәб чүмләдә мә'на әлагәләри. Заман әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр.
12—13-чү дәрсләр. Ардычыллыг әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр
14—15-чи дәрсләр. Сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр
16—18-чи дәрсләр. Јохлама инша

«Вәтәни севмәк нә демәкдир?» мөвзусунда мүһакимә характерли иншаја һазырлыг апарылыр, јаздырылыр вә тәһлил едилир.

19—20-чи дәрсләр. Ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр
21—22-чи дәрсләр. Гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр
23—24-чү дәрсләр. Бөлүшдүрмә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр
25—26-чы дәрсләр. Бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләр
27—28-чи дәрсләр. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.

II РУБ
21 саат (16; 5 с.)

29—30-чу дәрсләр. Табели мүрәккәб чүмләләр.

Табели мүрәккәб чүмләләр һаггында илкин анлајыш јарадылыр.

31—32-чи дәрсләр. Баш чүмләдә әвәзликләрин ролу.
33—35-чи дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи инша.

«Доғма шәһәримиз (кәндимиз)» мөвзусунда тәсвири характерли иншаја һазырлыг апарылыр, јаздырылыр вә сонра евдә мүзакирәси кечирилир.

36—37-чи дәрсләр. Будаг чүмләләрин нөвләри. Мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә.
38—39-чу дәрсләр. РНИ: Јохлама инша.

«Әсл достлуг нечә олур» мөвзусунда мүһакимә характерли иншаја һазырлыг апарылыр вә јаздырылыр.

40—43-чү дәрсләр. Хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә.

Хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә һаггында анлајыш јарадылыр, ондан нитгдә истифадә олунмасына даир бачарыг вә вәрдишләр ашыланыр.

44—45-чи дәрсләр. Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә.
46—47-чи дәрсләр. Тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә.
48—49-чу дәрсләр. Јохлама имла.

«Икид партизан» мәтни үзрә имла апарылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

(Арды вар)

МҮӘЛЛИМ ӨМРҮНДӘН ЈАРПАГЛАР

Бәшәр өвлады јарандығы күндән өјрәдәнә, мүәллимә мөһтачдыр. Инсан дикәр чанлылардан фәргли олараг, тәкчә чисмән дејил, дахили аләминә көрә, мә'нән дә инкишаф едир. Бу исә өјрәдәнсиз, сөзүн кениш мә'насында мүәллимсиз мүмкүн дејил. Бүтүн өјрәдәнләр — ата да, ана да, уста да, бир сөзлә, башгасына нә исә өјрәдәнләр чәмијјәтин ирәли кетмәсинә, инкишафына көмәк едирләр. Анчаг **МҮӘЛЛИМ** адыны үстүнә көтүрүб, өмрүнү мәһз бу уғурда сәрф едәнләр исә өјрәдәнләр өјрәдәнидир. Инсан дүнјасынын мә'нәви јүкүнүн бүтүн ағырлығы мәһз онларын чијниндәдир. Вә елә она көрә дә МҮӘЛЛИМ чијниндә көј гүббәсинин ағырлығыны сахлајан һеракл гәдәр мүдрик вә фәдакар олмалыдыр, һәр чәтинлијә гатлашмағы бачармалыдыр. Фәдакарлыг бир дә она көрә лазымдыр ки, гәлбиндә әсл мүәллим адыны дашыјан шәхс һеч бир мүкафат көзләмәдән, вар-дөвләт газаначағыны уммадан мүгәддәс бир ишә киришдијини дәрк етмәлидир. Бу «фанатикчәсинә» вурғунлуғу өзүндә тапмајанлар ја мәктәбдә баш кирләмәклә күн кечирир, ја да чәтин мәгамларда бу сәнәтдән узаглашыр, һараса пул газанмаға кедирләр. Бәли, мәним нәзәримдә әсл мүәллимлик — өзүнү фәда етмәкдир, мүәллимлик — «фанатиклик»дир. Бу күн пулун, вар-дөвләтинин чәмијјәтдә мејдан суладығы бир дөврдә талејини бир гарын ач, бир гарын тох күзәрана бағлајан, пулу да вар-дөвләти дә шакирдләрин хош тәбәссүмү, уғуру олан, јетишдирмәләринин дахили аләминдә јаратдығы мә'нәви зәнкинлији, тәмтәраглы һәјатдан үстүн тутан мүәллим фәдакар дејилдир, бәс нәдир?!

Белә мүәллимләрдән бири бу күн Азәрбајчанын дилбәр кушәси, ады додаг гачыран Шәкинин Кичик Дәһнә кәнд орта мәктәбиндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими ишләјир — **Алхасов Камил Камал оғлу.** Филолокија елмләри намизәди, ССРИ маариф ә'лачысы, методист-мүәллим, али категоријалы һәмкарымыз өмрүнүн 70-чи баһарына гәдәм гојуб. Камил Алхасов 1929-чу ил мајын 9-да Шәкинин Кичик Дәһнә кәндиндә садә кәндли аиләсиндә дүнјаја көз ачыб. Ушаглыг вә илк кәнчлик илләри мүһарибә дөврүнә тәсадүф едиб. Атасы вә бөјүк гардашы чәбһәјә кетдијиндән аиләнин бүтүн ағыр ишләри Камилин өһдәсинә дүшүб. Бир јандан кечә-күндүз чүт әкмиш, јер шумламыш, өзүнү ода-көзә вурараг ишләмиш, бир јандан да тәһсилини давам етдирмишдир. Елә буна көрә 1946-чы илдә — он једди јашында «1941 — 1945-чи ил Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә фәдакар әмәјә көрә» медалы илә тәлтиф олунмушдур. 1947—1951-чи илләрдә В. И. Ленин адына АПИ-нин (индики Н. Туси адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Университети) дил-әдәбијјат факүлтәсиндә али тәһсил алмышдыр. Тәһсилини тамамладығы ил тә'јинатла Гәбәлә рајонунун Зараған кәндинә кедәрәк орадакы мәктәбдә 7 ил (1951—1958) ихтисасы үзрә мүәллим ишләмишдир. Сонра доғма рајона гајыдараг тахылчылыг совхозундакы мәктәбдә мүәллимликдән директор вәзифәсинә гәдәр јүксәлмишдир. Кичик Дәһнә кәндиндә дә узун мүддәт орта мәктәб директору ишләмиш, һазырда Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимидир.

Бу гочаман педагогу **бир мүәллим кими** севдирән нәдир? Илк нөвбәдә сәнәтинә вурғунлуг. Өзүнүн ифадә етдији кими, мәктәб онун өмрүнүн бир парчасыдыр, кәсиб атдынмы јарымчыглыг, шикәстлик јаранар

Мәктәбдә ишләдији әлли ил әрзиндә уғурлары, наилијјәтләри чох олуб Јетишдирмәләри ичәрисиндә ики елмләр доктору, онларча елмләр намизәди, сајсыз-һесабсыз али тәһсилли мүтәхәссис вар. Мин бир әзијјәтлә јаратдығы Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты кабинети республикада бу ихтисас үзрә ән зәнкин кабинетләрдән сајылыр. Габагчыл тәчрүбәси Шәки рајон Тәһсил Шө'бәсинин тәшәббүсү илә мәктәбләрдә јајылыб вә үмумиләшдириләрәк китабча шәклиндә чап олунуб. Камил мүәллимин уғурлары онун ән чох белә бир иш принсипи илә бағлыдыр: «Нә өјрәдирсәнсә, шүурлу өјрәт!». Һәр бир шакирд өјрәндији әтрафында дүшүнмәји, мүлаһизә јүрүтмәји бачармалыдыр. Бунун үчүн әзбәрчиликдән, тә'рифләри, гајдалары тутугушу кими сөјләтмәкдән гачмаг лазымдыр. Камил мүәллимин фикринчә, бу күн дүшүнмәји бачармајан шакирд сабаһ һәјатын гача билмәјәчәји доланбач суалларына чаваб тапа билмәјәчәк. Дәрс просесиндә истифадә олунан бүтүн метод вә пријомлар нәтичә е'тибарилә бир шејә гуллуг етмәлидир: «Шакирд мөвзуну шүурлу мәнимсәсин».

Јухарыда адыны чәкдијимиз Азәрбајчан дили вә әдәбијјат кабинети Камил мүәллимин дәрсләрдә әјаниликдән нә сәвијјәдә бәһрәләнмәсиндән хәбәр верир. Она көрә ки, әјанилик мараг доғурур, мөвзунун дәриндән мәнимсәнилмәсинә вә узун мүддәт јадда галмасына көмәк едир.

Рајонун педагожи ичтимаијјәти арасында белә бир јекдил фикир вар: «Камил мүәллимин јетишдирмәләринин јазылы вә шифаһи нитгинә сөз ола билмәз». Өзү исә јарызарафат-јарычидди дејир: «Гардаш, мән гајдалары она көрә өјрәтмирәм ки, кедиб тест имтаһаныны верә билсинләр. Әкәр шакирдләрим бу гајдалары өз әмәли ишләриндә— шифаһи вә јазылы нитгләриндә тәтбиг едә билмирләрсә, онун бир гәпиклик әһәмијјәти јохдур. Мәнчә, елә тестләрдә дә бу чәһәтә фикир вермәк лазымдыр».

Камил Алхасовун **нәзәри саһәдә апардығы тәдгигатлар** методики бачарығынын зәнкинләшмәсинә чох көмәк едир. Елә кәнддә ишләјә — 1983-чү илдә Азәрбајчан ЕА-нын мүхбир үзвү Афат Гурбановун рәһбәрлији илә намизәдлик диссертасијасы мүдафиә едиб. Тәдгигатлары Азәрбајчан дилчилијинде нисбәтән аз ишләнән нәзәри мәсәләләрдән биринә — «Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндәваситәсиз нитг» мөвзусуна һәср олунмушду. Практик саһә адамынын, өзү дә бу саһәдә бөјүк уғур газанан бир адамын нәзәри проблемләрлә бағлы тәдгигат апарыб, диссертасија мүдафиә етмәси кәнд мүәллими үчүн бөјүк гәләбә сајылмалыдыр. Мүдафиәдән сонра да Камил мүәллим республика мәтбуатында («Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә, «Елм вә һәјат» журналында вә с.) јүксәк сәвијјәли елми-нәзәри вә практик конфрансларда дәфәләрлә мараглы мәгалә вә мә'рузәләрлә чыхыш едиб.

Һәр кәсин ишиндәки уғурлары **аиләдән** башлајыр. Бу мә'нада Камил мүәллим өмүр-күн јолдашы Бәстиназ ханыма чох борчлудур. Онларын боја-баша чатдырдыглары өвладлары һамыја көзәл нүмунә ола биләр. Ики оғлу, үч гызлары вар — һамысы али тәһсилли, мүгәддәс пешә саһибләридир. Оғланларынын икиси дә педагожи елмләр намизәди, досентдир. Алхасов Огтај Н. Туси адына АДПУ-да чалышыр, онларча мәгалә, китаб вә дәрслик мүәллифидир, республикада чоғрафија үзрә танынмыш тәдгигатчы-мүәллимдир. Алхасов Јашар исә М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Педагожи Рус Дили вә Әдәбијјаты Институтунда рус дилинин методикасы саһәсиндә сајылан-сечилән мүтәхәссисләрдәндир. Гызларындан Ајтәкин журналист, Күлтәкин һәким, Кәмалә исә мүәллимдир.

Алхасов Камил кәнд мәктәбләриндә ишләјән илк алим-мүәллимләрдәндир. Бу ағсаггал кәнд зијалысынын 70 иллик јубилејинә вә елми-педагожи фәалијјәтинин 50 иллијинә бүтүн рајон ичтимаијјәти һәвәслә һазырлашыр. Биз дә онлара гошулур, бу ағсаггал педагогу, мүдрик инсаны тәбрик едир вә она узун өмүр, чансағлығы, мүгәддәс ишиндә уғурлар арзулајырыг.

Акиф КҮЛӘЛИОҒЛУ.

ҺАРУНБӘЈИН «ВӘТӘН ЈОЛУ» ДӘРСЛИЈИ

Чамал ӘҺМӘДОВ,
профессор.

Методик фикир тарихимиз зәнкин ән'әнәләрә маликдир. Халгымызын габагчыл, ачыгфикирли оғуллары маарифимизин ағыр, бөһранлы илләриндә јүксәк вәтәнпәрвәрлик нүмунәләри көстәрмиш, өз һесабларына мәктәб ачмыш, пулсуз дәрс демиш, програм вә дәрслик јаратмыш, дүнја педагожи вә методик фикринин ән јахшы нүмунәләрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиб халгымыз арасында јајмышлар. Тәәссүф ки, онларын бир чохунун бу саһәдәки хидмәтләри лајигинчә өјрәнилмәмишдир. Ашағыда һәмин маариф хадимләриндән бири һаггында сөһбәт кедир.

Мүасир мәктәбин вачиб проблемләриндән бири дә дәрсликләрлә бағлыдыр. Елмләрин әсасыны әһатә едән јени педагожи-методик принсипләр үзрә тәртиб олунан мәктәб дәрсликләринә инди бөјүк еһтијач вардыр. Бу ишдә, һеч шүбһәсиз, ингилабдан әввәл вә сонра јарадылмыш дәрсликләри әмәлли-башлы арашдырмаг, онларын тәртиби принсипләрини үзә чыхармаг, јахшы вә фајдалы нә олубса, онлара әсасланмаг чох вачибдир. Тәәссүф ки, бу саһәдә аз иш көрүлмүш, дәрсликләримизин тәртиби принсипләринин тарихи, көркәмли маариф хадимләримизин бу саһәдәки ахтарышлары һәлә индијә гәдәр хүсуси тәдгигат објекти олмамышдыр. Бунлардан бири дә Һарунбәј вә онун «Вәтән јолу» дәрслијидир.

Һарунбәј Азәрбајчанын сәфалы бир күшәсиндә дүнјаја кәлмишдир. Гах рајонунун мәшһур Илису кәнди Азәрбајчан елминә, мәдәнијјәтинә бир чох көркәмли шәхсијјәтләр вермишдир. Һәјат вә јарадычылығы һәлә индијә гәдәр өјрәнилмәмиш Һарунбәј дә бу кәнддә доғулмушдур. Онун чохсаһәли јарадычылығынын мүһүм бир саһәсини мәктәб дәрсликләринин тәртиби тәшкил едир. Бу чәһәтдән «Вәтән јолу» дәрслији сәчијјәвидир. Азәрбајчан маарифинин ағыр вә бөһранлы илләриндә белә бир дәрслик јаратмаг вә нәшр етдирмәк халга хидмәт јолунда ән фајдалы аддымлардан бири сајылмалыдыр. «Һарунбәј Илисулу (загаталалы)» имзасы илә 1907-чи илдә Тифлисдә «Гејрәт» мәтбәәсиндә чап олунмуш бу дәрслијин мәзмуну гајәси вә онун мүәллифинин ачыг фикирли бир зијалы олмасы лап илк бахышдан диггәти чәлб едир.

«Вәтән јолу» дәрслији «Бир-ики кәлмә» адлы кичик мүгәддимә илә ачылыр. Бу мүгәддимәдә дәрслик мүәллифи гаршысына гојдуғу нәчиб мәгсәдләри һаггында мүәллим вә шакирдләрә мә'лумат верир. Бурадан биз Илисунун нәчиб, тәшәббүскар адамларындан бири илә таныш олуруг. О, молла Јусиф Рамазан оғлудур. Һарунбәј бу ачыгфикирли инсандан ағыздолусу, һөрмәт вә еһтирамла бәһс едир, онун һүммәт көстәриб өз һесабына кәнд мәктәби үчүн бина тикдирмәсини тәгдир едир, бу чүр тәшәббүсләри алгышлајыр, халга хидмәтин ән јахшы әламәтләриндән бири һесаб едир. Ачығыны дејәк ки, ингилабдан әввәл кәндләрә маариф тохуму сәпән бу чүр хејирхаһ адамлары үзә чыхармаг, онларын хидмәтләрини лајигинчә гијмәтләндирмәк ишин-

дә дә һәләлик аз иш көрүлмүшдүр. Һарунбәј јазыр ки, Јусиф Рамазан оғлу кими маарифпәрвәр адамлара халгын бөјүк еһтијачы варды. Бу чүр адамлар тәшәббүс етмәсә идиләр «Вәтән јолу» кими дәрсликләр дә јаранмазды. Һарунбәј Илисулу көстәрир ки, «Илису кәндиндә Јусиф Рамазан оғлунун һәрәкәти илә тикилмиш мәктәбдә дәрс охумаға... бизим ушагларын дилиндә јазылмыш бу китаб кәрәк олду. Вә һәмин һәзрәтин (Јусиф Рамазан оғлунун — **Ч. Ә.**) көмәји илә бәндә дә бу китабчаны чыхартды. «Вәтән јолу» дүнја көрдү».

Мүгәддимәдә китабын гүсурларындан да бәһс олунур. Мүәллиф јазыр: «Вәтәнимизин јазысы һәлә доғру јол тутмадығы үчүн китаб да бә'зи ејбләрдән азад дејил». Мүәллиф тә'лимдә вә тәрбијәдә, еләчә дә мәктәб дәрсликләриндә өзүнү көстәрән нөгсанлары бир педагог, методист кими арадан галдырмағын сәмәрәли јолларындан да бәһс едир. О көстәрир ки, нөгсанлары, гүсурлары арадан галдырмаг үчүн әввәлчә ону төрәдән сәбәбләри мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Белә олдугда нөгсанлара гаршы мүбаризә асанлашар.

Һарунбәјин методик гәнаәтләриндән бири дә бу олмушдур ки, мәктәб дәрслији әсас дәјәрини вә гијмәтини педагожи тәчрүбәдә алыр. Тәчрүбә онун мәзмунуну, тәртиби принсипләрини сынагдан кечирир. Мәктәб дәрсликләри кәнчлији кәләчәјә, хош күнләрә истигамәтләндирмәлидир. Һуманист, вәтәнпәрвәр бир маариф хадими олан Һарунбәј бу фикирләрини белә јекунлашдырыр: «Вәтән јолу» дүнјаја кәрдү. Дүнјанын ишығы онун үстүнә төкүлдү. Бу ишыгдан онун һәр бир ачылмыш ејбләри үстүндән көтүрүлүб. «Вәтән јолу»нун даһа доғру јола дүшмәсинә биз кәләчәкдә даһа артыг сә'ј едәчәјимизә әмин варыг».

«Вәтән јолу» дәрслијинин өзүнәмәхсус методик мәзмуну, тәртиби принсипләри вардыр. Дәрслик дохсан ики дәрс нүмунәсиндән ибарәтдир. Һәр дәрсдә әлифба тә'лими вә онунла әлагәдар мәтнләр верилмишдир. Мәтнләр өз мәзмуну, тә'лим-тәрбијәви ролу бахымындан дәрслик мүәллифинин педагожи вә методик бачарығыны мејдана чыхарыр. Мәсәлән, дәрслијин 33-чү сәһифәсиндә 84-чү дәрсин мәзмуну верилир. Бу дәрсин тә'лим материалларыны, башлыча олараг, аталар сөзү тәшкил едир: 1) Газах, көздән узаг, 2) Ач тојуг јухусунда дары көрәр, 3) һәр нә саларсан ашына, о чыхар гашығына, 4) Инсанын әгли дилинин учундадыр вә с.

Јахуд, дәрсликдә јумористик мәзмунлу мәтнләрә, шакирдләри мүстәгил дүшүнмәјә вә сәмәрәли нәтичә чыхармаға имкан верән јазылара, хүсусилә, диалоглу парчалара кениш јер верилир. Кар нәнә илә ушағын сөһбәтләри, молланын ачкөзлүјү вә с. көстәрән мәтнләр марагла охунур. Дәрслик мүәллифи тә'лим вә тәрбијәни корлајан туфејли һәјат шәраитини кәскин тәнгид едир вә писләјир. Будур, һарын бөјүјән бир ушағын һәрәкәти... О, зәһмәтә, әмәјә хор бахыр вә һәр шеји һазыр көрмәк истәјир. «Хәзинә» адлы мәтндә исә (сәһ. 34—35) ушагларда зәһмәтлә газанылан пулун гәдрини билмәк тәблиғ олунур.

Дәрслијин «Бә'зи һадисәләр» (сәһ. 56) адлы һиссәси дә јахшы дүшүнүлмүш системлә, педагожи вә методик ардычыллыгла тәртиб олунмуш елми мәзмунлу мә'луматлардан ибарәтдир. Бурада елмин әһәмијјәти һаггында верилән һикмәтләр диггәти чәлб едир: 1) Елмин әввәли ачыдыр, ахыры бал кими ширин; 2) Елми ахтармалыдыр: бешикдән башлајыб, гәбирә гәдәр; 3) Елм гијмәти олмајан бир чәваһиратдыр; 4) Һәр кишинин гәдри вә гијмәти онун елми вә билији гәдәринчәдир; 5) Кичикликдән өјрәнилән елм даша јазылан нәгш кимидир вә с.

Һарунбәјин «Вәтән јолу»ндан нечә-нечә нәсил тәрбијә алмышдыр. XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда К. Д. Ушински педагожи мәктәбинә мәнсуб азәрбајчанлы педагог нәсли јетишмиш вә фәалијјәт көстәрмишдир. Һарунбәј дә онлардан бири дир. Зәннимизчә, бу ачыгфикирли маариф хадиминин педагожи фәалијјәти вә хидмәтләри тәдгигат објекти олмалыдыр.

Узун мүддәт бу рубриканы апармыш мәрһум профессор Әзиз Әфәндизадәнин хатирәсинә дәрин еһтирамла.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ: Чүмлә үзвләринә көрә синтактик тәһлил заманы III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасына дахил олан сөз (вә ја сөзләр) һәмин бирләшмә илә бирликдә бир үзв сајылырмы?

К. Рзајева, Бакы шәһәри.

ЧАВАБ: Хејр. Бу, практикада кениш јајылса да, сәһвдир. Һәтта «Абитуријент» журналынын нөмрәләриндән бириндә белә бирләшмәләрин тәрәфләр арасына дахил олан сөзлә бирликдә көтүрүлмәси «төвсијә олунур». Дејәк ки, «Бизим көһнә достларымыз е'тибарлыдыр» чүмләсиндә «бизим көһнә достларымыз» бирләшмәсинин бүтөвлүкдә мүбтәда һесаб олунмасы елми вә методик чәһәтдән сәһвдир. Әслиндә «бизим достларымыз» — мүбтәда, «көһнә» исә III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфини изаһ едән тә'јин кими тәһлил едилмәлидир. Нијә?

Әввәла, елми грамматика китабларында да, мәктәб дәрсликләриндә дә көстәрилир ки, III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри бир үзв кими көтүрүлүр. Бурада да һәмин сөз бирләшмәсинин тәрәфләри «бизим» вә «достларымыз»дыр.

Икинчиси, көрүндүјү кими, араја кирән сөзлә икинчи тәрәф I нөв тә'јини сөз бирләшмәси формасындадыр: «көһнә достлар». «Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин исә биринчи тәрәфинин әксәр һалларда ајры үзв сајылмасы мә'лум фактдыр.

Үчүнчүсү, әкәр III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфинә аид сөзү ајры үзв кими гәбул едириксә, һансы мәнтигә көрә буну икинчи тәрәфә аид олан сөзә шамил етмәјәк? «Гәдим шәһәрин сакинләри нараһат иди» чүмләсиндә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфинә («шәһәрин») аид олан сөзүн («гәдим») тә'јин олмасына һеч ким е'тираз етмир.

Дөрдүнчүсү, дилимиздә тәктәрәфли (даһа доғрусу, биринчи тәрәфсиз) тә'јини сөз бирләшмәләринә тез-тез тәсадүф едирик: «Инди дә Гурбан **тәзә јаздығы** гошмасыны охусун» (А. Шаиг). Чүмләдә III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи (өзүнүн) ишләнмир, икинчи тәрәфдән әввәл фе'ли сифәт бирләшмәси ишләниб («тәзә јаздығы»). Белә һалда «тәзә јаздығы» бирләшмәсинин тә'јин олмасына да һеч кәс е'тираз етмир. Белә чыхыр ки, биринчи тәрәфи бәрпа етсәк (Инди дә Гурбан өзүнүн тәзә јаздығы гошмасыны охусун), тә'јин сырадан чыхыр вә «өзүнүн тәзә јаздығы гошмасыны» бүтөвлүкдә тамамлыг сајылыр. Зиддијјәт көз габағындадыр.

Мүәјјән һалларда үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин арасына кирән сөз икинчи тәрәфин тә'јини кими јох, башга үзв кими ишләнир:

1) «Азәрбајчан Республкасынын **болшевикләр тәрәфиндән** истиласы ишғалчылар үчүн әлверишли шәраитдә баш верди» (М. Ә. Рәсулзадә). «Азәрбајчан Республикасынын истиласы» сөз бирләшмәсинин арасына кирән «болшевикләр тәрәфиндән» — тамамлыгдыр.

2) «Гызын **әввәлдән** азары вармыш» (А. Шаиг). «Гызын азары» бирләшмәсинин арасына кирән «әввәлдән» сөзү чүмләнин заман зәрфлијидир.

СУАЛ: Латын графикалы јени Азәрбајчан әлифбасында апостроф ишарәси јохдур. Бу, о демәкдирми ки, латын графикалы Азәрбајчан јазысындан да бу ишарә чыхарылыб?

Т. Рүстәмов, Бакы шәһәри.

ЧАВАБ: Хејр, мүасир Азәрбајчан јазысында апостроф ишарәси һәлә

ки, галыр. Јени әлифбадан бу ишарәнин чыхарылмасы башга мүлаһизәләрлә бағлыдыр. Мәсәлә орасындадыр ки, апостроф, һәрфи ишарә јох, график (орфографик) ишарәдир. Әлифба исә «һәрфләрин мүәјјән сыра илә дүзүлүшүнә дејилир». Мүасир Азәрбајҹан јазысында апостроф ишарәси дефис ишарәси кимидир; дефис кими апостроф ишарәси дә график вәзифә дашыјыр. Демәли, һәр икиси јазы гајдалары илә бағлы әлифбада јох, јазы гајдаларында өз әксини тапмалыдыр.

Вахтилә апострофун әлифбада өз әксини тапмасы онун тарихи илә бағлыдыр. 1930-ҹу илләрдә әски әлифбадан латын графикалы әлифбаја кечәркән апостроф әрәб әлифбасындакы «ајн» һәрфинин гаршылығы кими гәбул едилир. «Беләликлә, ајдын олур ки, әслиндә, әрәб дилиндән алынма сөзләрдән бир гисминин јазылышында азәрбајҹанчалашмыш чаларлығы фонетик принсипдә, гисмән әслинә ујғунлуғу тарихи-ән'әнәви принсипдә гурмаг үчүн апостроф ишарәси јени Азәрбајҹан әлифбасынын график тәркибинә дахил едилир» (Ә. Дәмирчизадә. «Мүасир Азәрбајҹан дили», 1972, сәһ. 279). Демәли, о вахтлар «ајн» һәрфинин гаршылығыдыр» дејә әлифбаја дахил едилмиш, латындан 40-чы илләрдә кирилә кечәндә «ән'әнә» көзләнилмиш вә бу «сәһв» сон әлифбада дүзәлдиләрәк һәрфләрин сырасындан чыхарылмышдыр.

Һазырда гүввәдә олан орфографија гајдаларында сөзләрин апострофла јазылышы өз әксини тапыб. Орта мәктәбләр үчүн сон Азәрбајҹан дили дәрслик вә програмлары на әсасән дә апострофлу сөзләрин јазылыш гајдалары шакирдләрә өјрәдилир («Бә'зи саитләрин узун тәләффүзү», «Һеҹа» мөвзуларында). Демәли, шакирд јазыларында апострофла бағлы јол верилән хәталар кобуд орфографик сәһвләр кими нәзәрә алынмалыдыр.

Мә'лумдур ки, орфографија гајдаларында едилән дәјишиклик вә үмумијјәтлә, орфографија гајдалары башга лингвистик нормалардан фәргли олараг ичтимаијјәтин вә мүтәхәссисләрин мүзакирәсиндән кечдикдән сонра һөкумәт тәрәфиндән тәсдиг олунур вә бундан сонра һәмин гајдалара әмәл етмәк мәҹбури сајылыр. Чохдандыр ки, апострофла бағлы мүзакирәләр кедир. Бу ишарәнин Азәрбајҹан јазысында сахланмасынын да, ләғв едилмәсинин дә тәрәфдарлары вар. Нә гәдәр ки бу мүзакирәләр јекунлашдырылараг һөкумәт тәрәфиндән тәсдиг олунмајыб, көһнә гајдаја әмәл едәрәк бир гисим сөзләри апостроф ишарәси илә јазмалыјыг.

СУАЛ: «Мүәллимин данышмасы» бирләшмәсинин биринҹи тәрәфиндә һал, икинҹи тәрәфиндә исә мәнсубијјәт шәкилчиси вар. Буна әсасланараг бу типли бирләшмәләри тә'јини сөз бирләшмәләри һесаб етмәк олармы?

Ә. Абышов, Лерик рајону.

ҸАВАБ: Хејр, олмаз. Чүнки елми вә мәктәб грамматикаларында ачыг-ајдын көстәрилир ки, сәрбәст бирләшмәләрин нөвү әсас тәрәфин (адәтән, икинҹи тәрәфин) һансы нитг һиссәси илә ифадә олунмасы илә мүәјјәнләшир. Тә'јини сөз бирләшмәләри исми бирләшмәләрин ән чох јајылан нөвләридир. Исми бирләшмәләр исә елә бирләшмәләрдир ки, әсас тәрәф адларла ифадә олунур. «Мүәллимин данышмасы» бирләшмәсиндә исә әсас тәрәф мәсдәрлә ифадә олунуб, демәли фе'ли бирләшмәдир.

СУАЛ: Дурғу ишарәләриндән бә'зиләри һәм дә орфографик вәзифә дашыјыр. Һәмин ишарәләр һансылардыр вә нә вахт онларла бағлы јол верилән сәһвләр орфографик сәһвләр сајылмалыдыр?

С. Мәммәдова, Бакы шәһәри.

ҸАВАБ: Дурғу ишарәләриндән нөгтә, тире вә дырнаг мүәјјән мәгамларда орфографик вәзифә дашыјыр. Бунлар ашағыдакылардыр:

1) Садалама мәгамында ишләдилән сыра сајларындан сонра гојулан нөгтә ишарәси. Мәсәлән: «Исмин гурулушҹа үч нөвү вар: 1. Садә исимләр. 2. Дүзәлтмә исимләр. 3. Мүрәккәб исимләр».

2) Гысалтмаларда ишләдилән нөгтә ишарәси. Мәсәлән: вә с., М. Ф.

Ахундов, проф., акад. кими гысалтмалар.

Мә'лумдур ки, сыра сајларында вә мүрәккәб адларын ихтисарында нөгтә ишарәсинин ишләдилмәси орта мәктәбдә (V синифдә) өјрәдилир вә она көрә дә бу типли сәһвләр кобуд орфографик сәһвләр сајылмалыдыр.

Тире исә ашағыдакы һалларда орфографик ишарәдир:

1) Шәхс билдирән ики хүсуси исим јанашы ишләндикдә: М. Ә. Рәсулзадә — Ататүрк идејалары вә с.

2) Һәдд, мәсафә билдирән ики ҹоғрафи ад јанашы ишләндикдә: Бакы—Нахчыван гатары.

3) Вахт билдирән гоша сөзләрин арасында: 70—80-ҹи илләр, XIX—XX әсрләр вә с.

Бу гајдалар орта мәктәбдә тәдрис едилмәдијиндән шакирдләр үчүн «нәзәрә алынмајан сәһв» сајылыр.

Дырнаг ишарәсинин орфографик вәзифәләри исә бунлардыр:

1) Орден, медал вә фәхри адларын дырнагла јазылмасы: «Истиглал» ордени, «Әмәкдә фәргләнмәјә көрә» медалы, «Гәһрәман ана» фәхри ады вә с.

2) Әсәр, кинотеатр, гәзет, журнал, нәшријјат, кафе вә с. адларынын дырнагда јазылмасы: «Меһман» повести, «Азадлыг» гәзети, «Азәрбајҹан» журналы, «Мүтәрҹим» нәшријјаты, «Шуша» кафеси вә с.

Дырнаг ишарәси илә бағлы бу гајдалар орта мәктәбдә өјрәдилдијиндән орфографик сәһвләр кими нәзәрә алынмалыдыр.

Акиф МӘММӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

ФАЈДАЛЫ МӘСЛӘҺӘТЛӘР

● Мүрәббә јахшы олар ки, е'маллы ләјәнләрдә, аз мигдарда, 3—4 килограм мигдарында биширилсин.

● Мејвә — киләмејвәнин әзилмәмәси үчүн ону кәфкир вә гашыгла гарышдырмаг олмаз.

● Әтирли маддәләр вә лимон туршусу бишмәнин ахырына 6—10 дәгигә галмыш әлавә едилмәлидир.

● Мүрәббәнин бишдијини билмәк үчүн сучәкән кағыза бир дамла ширә дамыздырын. Әкәр дамчынын гырагларында јаш ләкә әмәлә кәлмирсә, мүрәббә бишмишдир.

● Чијәләк мүрәббәси чох вахт харлајыр. Она көрә дә бишмәнин ахырында 1 кг. киләмејвәјә 1 грам һесабы илә лимон туршусу әлавә етмәк мәсләһәт көрүлүр.

● Чијәләк ҹеми үчүн 1 кг. киләмејвә, 4 стәкан шәкәр тозу көтүрүлүр. Сечилиб јујулмуш чијәләк сүзкәчә төкүлүр, сонра е'маллы габда үзәринә шәкәр тозу әлавә едилир вә 15—20 дәгигә биширилир. Гаты ҹем алмаг үчүн күтләјә тәркибиндә пектин маддәси чох олан мејвә — киләмејвә пүрәси вә ја ширәси гатмаг олар.

Јадда сахлајын: ҹем тез-тез гарышдырмаг шәртилә күчлү истиликлә биширилир. Ҹемин һазыр олмасы мүрәббә кими мүәјјән едилир. Бишмиш ҹем тәмиз шүшә банкалара төкүлүб ағзы кип бағланмалыдыр.

ЕЛМИ КОНФРАНС

Азәрбајҹан Техники Университетиндә профессор-мүәллим һеј'әти вә аспирантларын елми-техники вә елми-методик конфрансы кечирилмишдир. Конфрансын пленар иҹласында «Азәрбајҹанда игтисади ислаһатлар» мөвзусу илә Дөвләт Антиинһисар Сијасәти вә Саһибкарлыға Көмәк Комитәсинин сәдри, профессор Рагиб Гулијев, «Әсрин мүгавиләси» вә хариҹи өлкә ширкәтләринин иштиракы илә Азәрбајҹанда нефт-газ һасилатынын инкишаф перспективләри» мөвзусу илә Дөвләт Нефт Ширкәтинин витсе-президенти, техника елмләри доктору Хошбәхт Јусифзадә чыхыш едәрәк өлкәмиздә апарылан игтисади ислаһатларын әһәмијјәтиндән, бу саһәдә хариҹи инвесторлары ҹәлб етмәклә уғурлар газанмагда «Әсрин мүгавиләси» вә дикәр нефт контрактларынын әһәмијјәтиндән сөһбәт ачмыш, республикамызын тәрәггиси наминә өлкә президентинин апардығы дүшүнүлмүш дахили вә хариҹи сијасәтинин әһәмијјәтини вурғуламышлар.

СЕМИНАР

Авропа Тәһсил Фонду Азәрбајҹан Республикасы Тәһсил Назирлији илә бирликдә Гәрб Университетиндә «Пешә тәһсилинин малијјәләшдирилмәсинин јени јоллары» мөвзусунда семинар кечириб. Семинарын тәшкилатчысы Авропа Тәһсил Фондунда гејдијјатдан кечмиш, Роттердамда јерләшән Нидерланд Игтисад Институту (НИИ) иди. Үч мәрһәләдән ибарәт илк семинары бу саһәдә узун мүддәтли тәҹрүбәси олан мәсләһәтчиләр Јан де Вогд вә Франс Фекес апарырдылар.

Семинарда тохунулан мөвзулар конкрет вәзифәләри әһатә едирди: пешә тәһсилинин малијјәләшдирилмәсиндә әсас тәрәфләрин ролу; дөвләт, сосиал тәрәфдашлар, хүсуси бөлмә; малијјәләшдирмәјә гаршылыг кими ачыг малијјәләшмә, норматив стандартлар, бирдәфәлик сәрмајә гојулушу вә с.

Нөвбәти ики семинарын јахын вахтларда Туриндә вә Бакыда кечирилмәси нәзәрдә тутулур.

МАРАГЛЫ МӘ'РУЗӘЛӘР

«Одлар Јурду» Университетиндә Азәрбајҹан Елмләр Академијасынын вә «Одлар Јурду» Университетинин биркә тәшкил етдикләри елми-практик конфранс кечирилмишдир. «Республикада игтисади, сијаси сабитлијин елми әсаслары вә ганунаујғунлуглары» мөвзусунда кечирилән конфрансы ачан Азәрбајҹан Республикасы Елмләр Академијасынын президенти, академик Фәрәмәз Магсудов тәдбирин әһәмијјәтиндән данышмышдыр. «Одлар Јурду» Университетинин ректору, профессор Әһмәд Вәлијев һазыркы дөврдә бир сыра проблемләрин мөвҹудлуғундан, тәһсил системиндә апарылан ислаһатлардан бәһс етмишдир. Конфрансда иштирак едән Милли Мәҹлисин елм вә тәһсил мәсәләләри даими комиссијасынын сәдри Тејмур Бүнјадовун «Әсримизин надир шәхсијјәти, Азәрбајҹан халгынын бөјүк оғлу» мөвзусунда, бүдҹә мәсәләләри даими комиссијасынын сәдр мүавини Әли Әлирзајевин «Азәрбајҹан игтисадијјатынын мөвҹуд вәзијјәти мејлләри вә ганунаујғунлуглары» мөвзусунда мә'рузәләри динләнилмишдир.

Пәнаһ ХӘЛИЛОВ: «ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ МИЛЛИ МӘФКУРӘ ТӘБЛИҒИНИН ИМКАН ВӘ ҮСУЛЛАРЫ»

«Маариф» нәшријјаты танынмыш әдәбијјатшүнас алим Пәнаһ Хәлиловун һәмин адда нәшр етдији елми-методик вәсаит әдәбијјат мүәллимләринә мүәллифин көзәл һәдијјәсидир. Вәсаит орта мәктәбләрдә әдәбијјат дәрсләриндә вә гисмән дә синифдәнхариҹ оху просесиндә өјрәдилән бәдии әдәбијјат нүмунәләриндә милли мәфкурә анлајышы вә онун тәблиғинин имкан вә үсуллары илә мүәллимләри мә'луматландырыр. Мүәллиф Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин әдәбијјат тәдриси шө'бәсинин һазырладығы орта мәктәб үчүн әдәбијјат програмында өјрәнилмәси мәсләһәт көрүлән бә'зи әсәрләр үзәриндә сәмәрәли тәдгигат апармыш вә милли мәфкурә тәблиғиндә онларын имканларыны ачыб көстәрмишдир.

Китабча өн сөз вә 3 фәсилдән ибарәтдир. Өн сөздә мүәллиф «мәфкурә» анлајышынын мә'насы вә маһијјәти барәдә данышыр, «милли дүнјакөрүш», «милли шүур», «милли бахыш», «милли мә'нәвијјат» кими, «милли мәфкурә» ифадәсини дә ишләтмәјә һаггымыз чатдығыны билдирир.

«Фолклорда милли мәфкурә дашыјан тәдрис материаллары» адлы биринҹи фәсилдә халгымызын гәһрәманлыг тарихинә аид олан Томрис әфсанәси бу јендә тәһлил едилир. Икинҹи фәсилдә «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында түрк әхлаг нормаларындан, үчүнҹү фәсилдә исә милли мәфкурә дашыјыҹысы кими «Короғлу» дастанындан бәһс олунур.

Гәзәнфәр КАЗЫМОВ: «СӘНӘТ ДҮШҮНҸӘЛӘРИ»

Бу күнләрдә Јазычылар Бирлијиндә Г. Казымовун «Сәнәт дүшүнҹәләри» адлы китабынын тәгдиматы олмушдур. Мүзакирәдә республиканын танынмыш алимләри, јазычы вә шаирләри иштирак етмишләр.

Филолокија елмләри доктору, профессор Гәзәнфәр Казымовун «Сәнәт дүшүнҹәләри» (редактору профессор А. Ахундовдур) китабындакы јазылар дөрд башлыг алтында топланмышдыр: «Мәгаләләр, рә'јләр, мүлаһизәләр»; «Мүсаһибәләр»; «Хатирәләр»; «Чыхышлар».

Китабда мүәллифин тохундуғу вә тәһлил етдији мәсәләләрин тутуму чох кенишдир: 60—90-чы илләрин әдәби просеси, мүасир нәсрин вә поезијанын инкишаф истигамәтләри, бәдии әдәбијјатын идеја естетик кејфијјәтләри, сосиал-иҹтимаи дәјәри, әдәби гәһрәманларын талеји вә характери, јазычы вә дил проблеми, дил вә сәнәткарлыг мәсәләләри, бәдиилик принсипләри, дилимизин тарихи, јазычынын дил мәдәнијјәти, нәсрин поезијасы, ән'әнәви нәср дили, милли әдәби дилимизин гајғылары, ашыг поезијасы, филолокијамызын дүнәни вә бу күнү, мүасир Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат дәрсликләримизин вәзијјәти вә с.

Сон илләрин нәсри вә поезијасы мөвзу, бәдии форма, кејфијјәт, сәнәткарлыг ахтарышлары, үслуб вә фикир јениликләри бахымындан тәдгигат апармаг үчүн мүәллифә зәнкин материаллар верир. Мүәллиф информасијавермә имканлары, дахили чевиклик вә динамизмлә мүасир охуҹунун зөвгүнү, тәләб вә истәкләрини өдәјән 60—70-ҹи илләрин нәсрин — јени нәсрининин конкрет нүмунәләри әсасында һәмин дөвр јарадыҹыларын үмуми принсипләрини, јазычыларын фәрди өзүнәмәхсуслуғуну, үмумиләшдирмә усталығыны, нәсримизин, поезијамызын газандығы уғурлары шәртләндирән әсас амилләри вә с. мүәјјәнләшдирмишдир.

Китабда Азәрбајҹан әдәбијјатынын идеја-естетик кејфијјәтләринин, сосиал-иҹтимаи дәјәринин арашдырылмасы саһәсиндә А. Ахундов, Т. Һачыјев, Ј. Сејидов, К. Вәлијев, К. Абдуллајев вә б. исте'дадлы тәнгидчиләр-дилчиләр нәслинин көрдүјү ишләр дә гијмәтләндирилмишдир.

БУ САЈЫМЫЗДА

Н. Чәфәров — Һејдәр Әлијев вә Азәрбајчан дили . . . 2

Ј. Сејидов — «Китаби-Дәдә Горгуд» орта вә али мәктәб тәдрисиндә 7

А. Һачыјев — Бир сөјләмин охунушу вә ачымы . . 12

П. Хәлилов — Һөрмәтли Әзиз мүәллимлә сөһбәтим 16

Ә. Аббасов — Азәрбајчан дили програмынын хүсусијјәтләри барәдә 19

А. Пашајев, У. Әһмәдзадә — «Вәтәни севмәјән инсан олмаз...» 24

И. Нәбијева — Әдәбијјатын һәјатла әлагәли өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән 28

Б. Асланов — Дил дәрсләриндә дини дәјәрләрдән истифадә 32

Сәдагәт Габил гызы — Баш үзвләр вә онларын ифадә васитәләри 35

Н. Рүстәмова — Јунис Имрә јарадычылығынын өјрәдилмәси 38

Ә. Әфәндизадә, Ә. Аббасов — Шакирдләрин Азәрбајчан дилиндән билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары 41

Ш. Микајылов — Шакирдләрин әдәбијјатдан билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары 47

Сәрдар Зејнал — Синтактик әлагәләр дәрсликдә өз әксини нечә тапыб? 51

Ә. Аббасов — Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—VIII синифләриндә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы . . . 54

А. Күләлиоғлу — Мүәллим өмрүндән јарпаглар . . 63

Ч. Әһмәдов — Һарунбәјин «Вәтән јолу» дәрслији . . 65

А. Мәммәдов — Суаллара чаваб 67

Үнванымыз: Бакы—10, Диларә Әлијева күчәси, 227, 6-чы мәртәбә, отаг 608—611. Телефонлар: 98-55-33, 93-06-09.

Јығылмаға верилмиш: 13.V.98. Чапа имзаланмыш: 29.VI.98. Кағыз форматы 70×108[1]/16. Гәзет кағызы. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу, учот-нәшр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифариш 2731. Сајы 500. Гијмәти 5.000. Журнал Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијиндә гејдә алынмышдыр. Гејдијјат нөмрәси 190.

«Азәрбајчан» нәшријјатынын мәтбәәси.

Qiyməti 5.000 man.
İndeks 1012